

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ανδρονίκη Γιαννενάκη

A.M.: 4541

ΘΕΜΑ:

*«Πολιτισμικές μελέτες για τον συναισθηματικό δεσμό
μητέρας-βρέφους:βιβλιογραφική ανασκόπηση»*

Επιβλέπουσα: Β. Τσούρτου

ΡΕΘΥΜΝΟ, 2017

ΔΗΛΩΣΗ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ενυπογράφως ότι είμαι αποκλειστικός συγγραφέας της παρούσας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται λεπτομερώς στην εργασία αυτή. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές, όλες τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε βάσει επιστημονικής παράφρασης. Αναλαμβάνω την προσωπική και ατομική ευθύνη ότι σε περίπτωση αποτυχίας στην υλοποίηση των ανωτέρω δηλωθέντων στοιχείων, είμαι υπόλογος έναντι λογοκλοπής, γεγονός που σημαίνει αποτυχία στην Διπλωματική μου Εργασία και κατά συνέπεια αποτυχία απόκτησης του Μεταπτυχιακού Τίτλου των Μεταπτυχιακών Σπουδών, πέραν των λοιπών συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων. Δηλώνω, συνεπώς, ότι αυτή η ΜΔΕ προετοιμάστηκε και ολοκληρώθηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι, αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, διαχρονικά, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας.

Όνομα & Επώνυμο Συγγραφέα:

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	1
ABSTRACT	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
1. Η ΘΕΩΡΙΑ ΔΕΣΜΟΥ	5
1.1 Αποσαφήνιση εννοιών	5
1.1.2 Η έννοια του συναισθηματικού δεσμού σύμφωνα με την θεωρία της προσκόλλησης	5
1.1.3 Κύρια χαρακτηριστικά του δεσμού	7
2. ΚΥΡΙΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΑΝ ΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΔΕΣΜΟΥ	8
2.1 Ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις του δεσμού	8
2.2 Η ψυχαναλυτική θεωρία μετά τον Freud	11
2.3 Η θεωρία του δεσμού του Bowlby	14
2.3.1 Τα ενεργά μοντέλα δεσμού	16
2.3.2 Το άγχος του αποχωρισμού	17
2.4 Οι τύποι δεσμού από την Ainsworth	19
2.5 Η επίδραση του δεσμού στην μετέπειτα ζωή	23
3. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΕΣΜΟΥ	26
3.1 Ο ρόλος της συναισθηματικής διαθεσιμότητας και της πειθαρχίας	26
3.2 Ο ρόλος της γλωσσικής εκφραστικότητας και του κοινωνικού φόβου	27
3.3 Ο ρόλος του φόβου	29
4. Η ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ	30
4.1 Πολιτισμική μελέτη του δεσμού	32
4.2 Μεθοδολογία της πολιτισμικής προσέγγισης του δεσμού	32
4.2.1 Η πειραματική διαδικασία της Συνθήκης του Ξένου	32
4.2.2 Η αξιολόγηση της βρεφικής ασφάλειας και μητρικής συμπεριφοράς με τις κλιμακες AQS (Attachment Q-sort) και MBQS (Maternal Behavior Q-set)	33

4.3 Οι πρώτες μελέτες της Ainsworth για τον δεσμό στην Ουγκάντα και στη Βαλτιμόρη	35
5. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΕΣΜΟ	38
5.1 Αποτελέσματα βιβλιογραφικής ανασκόπησης	39
5.2 Η πρώτη μελέτη του δεσμού με την μέθοδο μετά-ανάλυσης	39
5.3 Ερευνητικά δεδομένα για τον δεσμό σε Δυτικές Κοινωνίες	41
5.3.1 Συνθήκη Ξένου	41
5.3.2 Γερμανία	41
5.3.3 Ολλανδία	42
5.3.4 Ισπανόφωνοι στην Αμερική	44
5.3.5 Αμερική	45
- <i>Αφραμερικανοί και Ευρωαμερικανοί</i>	45
- <i>Σαντιάγο Χιλής</i>	45
- <i>Κοννέκτικατ και Πουέρτο-Ρίκο</i>	46
5.3.6 Ελλάδα	48
5.3.7 Ιταλία	49
5.4 Κλίμακα μετρησης βρεφικής ασφάλειας (AQS)	50
5.4.1 Ισπανόφωνοι στην Αμερική	50
5.4.2 Αμερική	52
- <i>Αφρόαμερικανοί και Ευρωαμερικανοί</i>	52
5.5 Κλίμακα μητρικής ευαισθησίας (MBQS) σε σχέση με τον ασφαλή δεσμό	53
5.5.1 Αμερική	53
- <i>Μπογκοτά και ΗΠΑ</i>	53
- <i>Μεσαία και χαμηλά στρώματα της Κολομβίας</i>	55
5.6 Ερευνητικά δεδομένα για τον δεσμό σε μη Δυτικές Κοινωνίες	56
5.6.1 Συνθηκη του Ξένου	56
5.6.2 Ισραήλ	56

5.6.3	Ιαπωνία	58
5.6.4	Ινδονησία	58
5.6.5	Αφρική	59
	- Δυτική Αφρική	59
	- Νότια Αφρική	60
5.6.6	Κορέα	62
5.6.7	Κίνα	62
5.7	Διαχρονικές μελέτες για τον δεσμό	63
6.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ	67
	Μεθοδολογικοί περιορισμοί και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα	73
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	76
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	85

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την παρούσα εργασία ολοκληρώνονται οι μεταπτυχιακές σπουδές στο τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτισμός και Ανθρώπινη Ανάπτυξη» του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Με την ολοκλήρωση των σπουδών μου κρίνεται αναγκαίο να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα της διπλωματικής μου, Τσούρτου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, για την πολύτιμη υποστήριξη και την καθοδήγηση της σε όλη την διάρκεια συγγραφής της διπλωματικής εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Τσαντηρόπουλο Αριστείδη, Επίκουρο Καθηγητή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Σταματοπούλου Δέσποινα, Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας (Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών) για τις πολύτιμες συμβουλές τους κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας.

Στην συνέχεια θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους τους φίλους/ες μου για την υποστήριξη τους και την ενθάρρυνσή τους καθ' όλη την διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου.

Πάνω, από όλα είμαι ευγνώμων στους γονείς μου για την ολόψυχη αγάπη και την στήριξη τους από τα πρώτα χρόνια των σπουδών μου έως τώρα. Την παρούσα εργασία την αφιερώνω στους γονείς μου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη είναι μία βιβλιογραφική ανασκόπηση ερευνών που εστιάζουν στην ανίχνευση πολιτισμικών διαφορών ως προς την εξέχουσα θέση του είδους του δεσμού και οι οποίες έχουν διεξαχθεί, κυρίως με τη μέθοδο της Συνθήκης του Ξένου, αλλά και με την κλίμακα Q-test. Κάθε πολιτισμός εμπεριέχει τα δικά του πρότυπα συμπεριφοράς, αξίες και πεποιθήσεις που καθορίζουν σημαντικά το είδος του δεσμού. Συγκεκριμένα, στις δυτικές κοινωνίες όπου προάγεται η αξία της ατομικής ευημερίας και της ανεξαρτησίας, οι μητέρες με τα βρέφη τους τείνουν να αναπτύσσουν ανασφαλή δεσμό. Αντίθετα, στις μη Δυτικές κοινωνίες όπου προάγονται πεποιθήσεις που αναφέρονται στον αλληλοεξαρτώμενο εαυτό, και όπου τα πρότυπα συμπεριφοράς και οι πολιτισμικές αξίες προωθούν το ομαδικό πνεύμα και την συλλογικότητα, ο ασφαλής δεσμός εμφανίζεται σε μεγαλύτερη συχνότητα. Με βάση την ανασκόπηση των ερευνητικών δεδομένων σε δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες, η θεωρία του δεσμού φαίνεται να επιβεβαιώνεται σε μερικές μόνο περιπτώσεις. Επίσης, σε κάποιες πολιτισμικές μελέτες φάνηκε ότι εκτός από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά του δείγματος καθόριζαν σημαντικά την μητρική συμπεριφορά και την ποιότητα του δεσμού.

Λέξεις κλειδιά: Δεσμός, Συνθήκη του Ξένου, Πολιτισμός, Ανεξάρτητος εαυτός, Αλληλοεξαρτώμενος εαυτός, Πολιτισμικές μελέτες

ABSTRACT

This study is a literature review of surveys that focus on detecting cultural differences with regard to prominent position of the type of bond and which have taken place, mainly by the method of Strange Situation and also the Q-test scale. Every culture contains its own patterns of behavior, values and beliefs that significantly determine the type of bond. Specifically, in Western societies where the value of individual prosperity and independence is promoted, mothers with their infant stand to develop insecure bond. On the contrary, in non-Western societies where are promoted beliefs refer to interdependent self, and where behavior patterns and cultural values promote team spirit and collectiveness, secure bond appears in bigger frequency. Based on the review of research data in Western and non-Western societies, the bond theory seem to be confirmed in some only cases. Also, in some cultural studies was found that except the cultural characteristics, socio-economic characteristics of the sample determined significantly the maternal behavior and the bond quality.

Keywords: Attachment, Strange Situation, Culture, Independent Self, Interdependent Self, Cross-Cultural Studies

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θεωρία του δεσμού προτείνει την σχέση που εμφανίζεται μεταξύ του κύριου φροντιστή (μητέρας) και του βρέφους η οποία μπορεί να οδηγήσει σε ένα ασφαλές ή ανασφαλές καταφύγιο σχηματίζοντας έναν στενό δεσμό μεταξύ γονέα-βρέφους. Οι πρώιμοι φροντιστές και τα βρέφη δημιουργούν σε όλους τους πολιτισμούς συμπεριφορές δεσμού, ωστόσο, υπάρχει μεγάλη συζήτηση κατά πόσον τα είδη του δεσμού (ασφαλής, ανασφαλής) έχουν την ίδια συνέπεια σε όλους τους πολιτισμούς. Συγκεκριμένα θεωρείται ότι στις δυτικές κοινωνίες με ατομικιστική/ιδιοκεντρική κουλτούρα, η έμφαση σε έναν ανεξάρτητο εαυτό μπορεί να οδηγεί σε μητρικές συμπεριφορές που ίσως προάγουν περισσότερο τον ανασφαλή δεσμό. Αντίθετα, στις μη δυτικές-κολεκτιβιστικές / αλλοκεντρικές κοινωνίες, η αντίληψη του εαυτού ως αλληλεξαρτώμενου ίσως προάγει περισσότερο ασφαλή συναισθηματικό δεσμό.

Στην παρούσα έρευνα θα παρουσιάσουμε τα ευρήματα που προέκυψαν από συγκεκριμένες πολιτισμικές μελέτες του δεσμού σε Δυτικές και μη Δυτικές, βασιζόμενοι στο μοντέλο το εαυτού (ανεξάρτητο-αλληλεξαρτώμενο) που χαρακτηρίζει κάθε πολιτισμικό πλαίσιο. Επίσης, θα ελέγξουμε αν τα οικονομικά, κοινωνικά και κλινικά χαρακτηριστικά της μητέρας στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο επηρεάζουν το είδος του δεσμού. Στην συνέχεια, θα μελετηθεί αν ο δεσμός παραμένει σταθερός ή μεταβάλλεται κατά την ανάπτυξη.

Συγκεκριμένα η παρούσα μελέτη επιχειρεί να απαντήσει στα εξής ερωτήματα: α) οι διάφοροι τύποι δεσμού (ασφαλής, αποφευκτικός, αμφιθυμικός, αποδιοργανωμένος) μπορούν να εμφανιστούν σε οποιοδήποτε πολιτισμικό πλαίσιο ή είναι πολιτισμικά εξαρτώμενοι; β) πώς διαφοροποιείται ο δεσμός από πολιτισμό σε πολιτισμό; γ) τα οικονομικά, κοινωνικά και κλινικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν το είδος του δεσμού; και σε ποιο βαθμό; και γ), ο δεσμός από την πρώιμη παιδική ηλικία παραμένει σταθερός ή μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου (ενηλικίωση);

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αποσαφηνίσουμε την έννοια και τα χαρακτηριστικά του συναισθηματικού «δεσμού». Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα παρουσιάσουμε τα κύρια ρεύματα που διαμόρφωσαν την θεωρία δεσμού. Αρχικά, θα αναφερθούμε στις ψυχαναλυτικές οπτικές του δεσμού από τον Sigmund Freud, την Anna Freud και τη Melanie Klein και σε μεταγενέστερους ψυχαναλυτές που ασχολήθηκαν με την σχέση μητέρας-βρέφους, όπως οι Anglo Farbrain, Ad Kohut, Margaret Mahler και Donald Winnicott. Στην συνέχεια θα αναφερθούμε στις κύριες θεωρίες δεσμού των Bowlby και Ainsworth. Στο τρίτο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με παράγοντες που σχετίζονται με

την ποιότητα του δεσμού, όπως την πειθαρχία, τον κοινωνικό φόβο ή το άγχος, την συναισθηματική διαθεσιμότητα ή αποκριτικότητα και την εκφραστικότητα της μητέρας.

Στο *τέταρτο κεφάλαιο* θα μελετήσουμε το ρόλο του πολιτισμικού πλαισίου αλλά και των πεποιθήσεων για τον εαυτό αναφορικά με τον δεσμό. Αρχικά, θα αποσαφηνίσουμε την έννοια του πολιτισμού, καθώς και το μοντέλο του ανεξάρτητου και αλληλοεξαρτώμενου εαυτού. Στην συνέχεια, θα αναφερθούμε εν συντομία στις μεθόδους αξιολόγησης των τύπων δεσμού σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Στο *πέμπτο κεφάλαιο* θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα από την βιβλιογραφική μας έρευνα για την πολιτισμική μελέτη των ειδών του δεσμού. Αρχικά, θα παρουσιάσουμε τα ερευνητικά δεδομένα για τον δεσμό σε δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες. Έπειτα, θα αναφερθούμε σε διαχρονικές μελέτες του δεσμού για να μελετηθεί η αξιολόγηση του δεσμού στα μετέπειτα αναπτυξιακά στάδια, ερευνώντας αν ο δεσμός παραμένει σταθερός κατά την ανάπτυξη. Στο *έκτο και τελευταίο κεφάλαιο* θα παρουσιάσουμε τα συμπεράσματά μας, συνοψίζοντας και προσεγγίζοντας κριτικά τις πολιτισμικές μελέτες που αφορούν τους τύπους δεσμού σε δυτικούς και μη δυτικούς πολιτισμούς. Στο τέλος θα παρουσιάσουμε τους περιορισμούς και προτάσεις για τις μελλοντικές κατευθύνσεις των πολιτισμικών ερευνών του δεσμού σχετικά με την εξέλιξή του σε διαφορετικά περιβάλλοντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Η ΘΕΩΡΙΑ ΔΕΣΜΟΥ

1.1 Αποσαφήνιση εννοιών

Η θεωρία του δεσμού περιγράφει τη φύση της συναισθηματικής σύνδεσης μεταξύ των ανθρώπων ξεκινώντας με την σχέση μεταξύ γονέων και παιδιών. Κατά την φάση της ανάπτυξης η θεωρία δεσμού ερμηνεύει τις διαφορές που χαρακτηρίζουν τις δυαδικές σχέσεις, καθώς και την επίδρασή τους στις ατομικές σχέσεις μελλοντικά. Για παράδειγμα, επιχειρεί να ερμηνεύσει τη μετάβαση από τη δυαδική αλληλεπίδραση κατά τη βρεφική ηλικία σε ατομικές ή εσωτερικές αναπαραστάσεις του εαυτού στη μετέπειτα ζωή (Parks, Stevenson-Hinde & Marris, 2006). Σύμφωνα με τη θεωρία του δεσμού, κάθε άνθρωπος έχει την ανάγκη να αναπτύξει μία πρωταρχική σχέση με έναν τουλάχιστον φροντιστή για να μπορέσει να εξελιχθεί ομαλά η κοινωνική και συναισθηματική του ανάπτυξη. Αυτή η εγγύτητα είναι αναγκαία για το βρέφος, επειδή με αυτόν τον τρόπο αισθάνεται ασφαλές συναισθηματικά αλλά και βιολογικά (Cassidy, 1999).

Ο δεσμός αποτελεί ένα νοητικό κατασκεύασμα που περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το βρέφος νιώθει ασφάλεια, προσβασιμότητα και διαθεσιμότητα από τη φιγούρα που το περιβάλλει. Ως εκ τούτου, ο δεσμός δεν μπορεί να παρατηρηθεί με άμεσο τρόπο άλλα μέσα στο πλαίσιο ποικίλων μορφών συμπεριφοράς. Οι συμπεριφορές που αποτελούν ενδείξεις του δεσμού έχουν σαν στόχο την αύξηση της εγγύτητας ή τη διατήρηση της επαφής μεταξύ βρέφους και του προσώπου που το φροντίζει. Η μορφή του δεσμού εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο ενεργοποιείται το σύστημα δεσμού. Για παράδειγμα, ένα ανήσυχο βρέφος-νήπιο στέλνει σήματα νοηματοδοτώντας με σαφήνεια την εγγύτητα και την επαφή που αναζητά με το πρόσωπο που έχει συνδεθεί, π.χ. κλαίει, πλησιάζει ή αγγίζει τη φιγούρα δεσμού. Όταν οι στόχοι αυτοί έχουν επιτευχθεί και παράλληλα το βρέφος-νήπιο δεν υφίσταται οποιαδήποτε ενόχληση, αναμένεται να αναζητήσει ή να αποστασιοποιηθεί από την φιγούρα δεσμού και να επιστρέψει στην εξερεύνηση (Solomon και George, 2008).

1.1.2 Η έννοια του συναισθηματικού δεσμού σύμφωνα με την θεωρία της προσκόλλησης

Ο συναισθηματικός δεσμός αναφέρεται στην έντονη συναισθηματική σύνδεση που νιώθει ο γονέας για το βρέφος αμέσως μετά την γέννησή του. Ο δεσμός περιλαμβάνει μια

σειρά από συμπεριφορές που βοηθούν το άτομο να δημιουργήσει μια συναισθηματική σύνδεση με ένα άλλο άτομο (Perry, 2013).

Η προσκόλληση αποτελεί ένα βαθύ και με διάρκεια συναισθηματικό δεσμό ανάμεσα σε δύο ανθρώπους, ανεξάρτητα από τον χώρο και τον χρόνο και αφορά τη σχέση μεταξύ του βρέφους και των πρωτογενών φροντιστών. Πρόκειται για αναπτυξιακή διαδικασία η οποία εξελίσσεται κατά τα δύο πρώτα χρόνια της ζωής του βρέφους. Η προσκόλληση δεν αποτελεί χαρακτηριστικό του βρέφους ή του ατόμου που φροντίζει αλλά αποτελεί ένα σχήμα με βάσει το οποίο ρυθμίζεται η αλληλεπίδραση μεταξύ τους όσον αφορά τόσο το συναισθηματικό δεσμό που καλλιεργείται, όσο και τον τρόπο συμπεριφοράς. Αναγκαίο κριτήριο για την ανάπτυξη της προσκόλλησης είναι το βρέφος και ο φροντιστής να βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και να ικανοποιούνται οι ανάγκες του βρέφους. Η ποιότητα και η διάρκεια της προσκόλλησης καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη του βρέφους. Η προσκόλληση, ωστόσο, δεν χρειάζεται να είναι αμοιβαία. Ένας άνθρωπος μπορεί να είναι προσκολλημένος με ένα άλλο άτομο, χωρίς αυτό να είναι κοινό χαρακτηριστικό της σχέσης τους. Η προσκόλληση στα βρέφη είναι εμφανής μέσα από συγκεκριμένες συμπεριφορές όπως η αναζήτηση εγγύτητας με την φιγούρα που έχουν προσκολληθεί όταν νιώθουν αναστάτωση ή απειλή. Παρόλο που η μητέρα αποτελεί το συνηθέστερο πρόσωπο προσκόλλησης, ο ρόλος αυτός θα μπορούσε να υποκατασταθεί από κάποιο άλλο πρόσωπο που η συμπεριφορά του μοιάζει με αυτή μίας μητέρας (Αλεξιάδου, 2012·Egeland, 2009·Malekpour, 2007).

Παρόλα αυτά, δεν υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που να μελετούν την διάκριση ανάμεσα στο συναισθηματικό δεσμό και την προσκόλληση, καθώς τόσο στην ξένη όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία φαίνεται να μιλούν για δυο όμοια πράγματα. Ωστόσο, ο συναισθηματικός δεσμός είναι η διαδικασία για να σχηματιστεί η προσκόλληση περιλαμβάνοντας μια σειρά από συμπεριφορές που θα βοηθήσουν τον φροντιστή να προσκολληθεί με το βρέφος. Όταν ο φροντιστής νοιώσει έναν ισχυρό δεσμό με το βρέφος αυτό θα το βοηθήσει να αναπτύξει μια ασφαλή προσκόλληση μαζί του. Άρα ο συναισθηματικός δεσμός ορίζει σημαντικά την ποιότητα της προσκόλλησης που θα αναπτύξει το βρέφος ή το νήπιο με την πάροδο του χρόνου. Επομένως, αυτό μπορεί να εξηγήσει το γεγονός ότι οι περισσότεροι θεωρητικοί δεν διακρίνουν τον δεσμό από την προσκόλληση.

Ωστόσο, ο όρος “attachment” που χρησιμοποιήθηκε από τον Bowlby, μεταφράζεται ως “προσκόλληση”. Στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχει μια διαφωνία ως προς το πώς θα

πρέπει να αποδίδεται αυτός ο όρος. Στην ελληνική γλώσσα, ο όρος "προσκόλληση" έχει αρνητική χροιά, καθώς υπονοεί εξάρτηση, για αυτό και είναι προτιμότερος ο όρος "δεσμός" (Καφέτσιος, 2008). Επομένως, στην παρούσα εργασία θα προτιμηθεί η απόδοση του όρου ως «δεσμού» (Καφέτσιος, 2008, σελ. 23)

1.1.3 Κύρια χαρακτηριστικά του δεσμού

Τα βασικά χαρακτηριστικά του δεσμού σύμφωνα με τον Bowlby (1969/1982) είναι: *το ασφαλές καταφύγιο, η διατήρηση της εγγύτητας, το άγχος αποχωρισμού και η ασφαλής βάση.* Το άτομο που αναλαμβάνει τη φροντίδα του βρέφους αποτελεί ένα *ασφαλές καταφύγιο* για το βρέφος όταν αυτό νιώθει φόβο ή απειλή. Όταν το βρέφος βιώνει την απουσία του ατόμου με το οποίο έχει προσκολληθεί, κάνει την εμφάνισή του το *άγχος αποχωρισμού*, το οποίο μπορεί να παρουσιάζει εξάρσεις κατά την αναπτυξιακή διαδικασία. Επιπλέον, η επιθυμία του βρέφους να βρίσκεται κοντά σε πρόσωπα δεσμός οδηγεί στην *διατήρηση της εγγύτητας* και τέλος η *ασφαλής βάση* είναι η ασφάλεια την οποία χρειάζεται το βρέφος ώστε να μπορέσει να εξερευνήσει το περιβάλλον του (Bowlby, 1969· Bowlby, 1982). Οι συμπεριφορές που πηγάζουν από την ασφαλή βάση χαρακτηρίζονται από φιλική και οικεία διάθεση, ενώ μπορεί να επηρεαστούν σε μεγάλο βαθμό από χαρακτηριστικά του εξωτερικού περιβάλλοντος (Solomon και George, 2008).

Τα βρέφη προσκολλώνται σε κάθε φροντιστή που με συνέπεια και ευαισθησία ανταποκρίνεται στις ανάγκες τους και αυτό συχνά οδηγεί στο να αναπτυχθεί ασφαλής δεσμός. Όταν ο φροντιστής επιδεικνύει αδιαφορία ή ακατάλληλη συμπεριφορά προς το βρέφος, είναι πολύ πιθανό να δημιουργηθεί ανασφαλής δεσμός (Αλεξιάδου, 2012). Ο ασφαλής δεσμός που προέρχεται από έναν φροντιστή μπορεί να είναι ανεξάρτητη από την ασφάλεια που νιώθει το βρέφος με κάποιο άλλο πρόσωπο που το φροντίζει ή και η συνισταμένη της φροντίδας που συνολικά λαμβάνει, καθώς η ανταπόκριση στα σήματα και στις ανάγκες του βρέφους ανάμεσα σε δύο ή περισσότερους φροντιστές μπορεί να διαφέρει. Αυτό συνάδει με τον ορισμό του δεσμού, η οποία εμπεριέχει την αντανάκλαση σχέσεων και όχι κάποιο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό του παιδιού, όπως η ιδιοσυγκρασία του (Solomon και George, 2008).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. ΚΥΡΙΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΑΝ ΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΔΕΣΜΟΥ

2.1 Ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις του δεσμού

Πριν περάσουμε στους βασικούς εκφραστές του συναισθηματικού δεσμού θα γίνει μια σύντομη ιστορική αναδρομή στις αρχικές προσεγγίσεις του δεσμού. Συγκεκριμένα, οι πρώτες θεωρίες δεσμού προτάθηκαν από τον Sigmund Freud, την Melanie Klein και την Anna Freud. Ο Freud (οπ. αναφ. στο Ainsworth, 1969, και στο Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012,) ερμήνευσε τον δεσμό ως δευτερογενές προϊόν ικανοποίησης βιολογικών ενστίκτων. Η Anna Freud, υποστηρίζοντας τις απόψεις του S. Freud, σύνδεσε τις σχέσεις δεσμού με την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση μητέρας-βρέφους κατά την λήψη τροφής. Το βρέφος κατά την πρώτη βρεφική περίοδο δεν βλέπει την μητέρα του ως σύμβολο αγάπης, αλλά ως σώμα εμπειρίας της σίτισης (Ainsworth, 1969). Ωστόσο, η Klein (1981) απομακρύνθηκε από το βιολογικό μοντέλο του Freud και υποστήριξε ότι το πρωτογενές κίνητρο της ανθρώπινης πορείας είναι η δημιουργία ικανοποιητικών σχέσεων.

Συγκεκριμένα, η πρώτη θεωρία δεσμού, βασισμένη στις αντικειμενοτρόπες σχέσεις, έχει προταθεί από τον Freud στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως αναφέρεται στο άρθρο των Brandell και Rangel, (2007). Ο όρος των αντικειμενοτρόπων σχέσεων πηγάζει από την κλασική ψυχαναλυτική θεωρία του ενστίκτου, ερμηνεύοντας τον δεσμό ως δευτερογενές προϊόν ικανοποίησης βιολογικών ενστίκτων (Ainsworth, 1969· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012). Συγκεκριμένα, η δημιουργία και η διατήρηση των διαπροσωπικών σχέσεων υποκινούνται από την ανάγκη των ανθρώπων για ικανοποίηση των ενστικτωδών και βιολογικών ορμών τους (Freud, 2014· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012).

Αναλυτικότερα, ο Freud έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο στοματικό στοιχείο δηλαδή στη διαδικασία του θηλασμού με σκοπό την λήψη της τροφής, υποστηρίζοντας ότι ο πρώτος στόχος αγάπης του βρέφους είναι το στήθος της μητέρας (Καφέτσιος, 2005). Το στοματικό στοιχείο βρίσκει ικανοποίηση από τον δεσμό μέσω της ρύθμισης της επιθυμίας για τροφή και το αντικείμενο ικανοποίησης είναι το στήθος της μητέρας. (Ainsworth, 1969· Bowlby, 1958·

Freud, 2014· Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2005). Το πιπίλισμα του στήθους, σύμφωνα με τον Freud, θεωρείται ως πρότυπο σχέσης αγάπης και μητέρας και το μέσο «δεσμού».

Η Anna Freud, όπως αναφέρεται στο άρθρο της Ainsworth(1969), επίσης ασχολήθηκε με την θεωρία του δεσμού, συνδέοντας τις σχέσεις δεσμού με την ικανοποίηση των αναγκών δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση μητέρας βρέφους κατά την λήψη τροφής. Το παιδί κατά την πρώτη βρεφική περίοδο δεν βλέπει την μητέρα του ως σύμβολο αγάπης, αλλά ως σώμα της εμπειρίας της σίτισης (Ainsworth, 1969).

Παρόλα αυτά, η Freud και η Burlingham, όπως αναφέρεται στο άρθρο των Aldrige, Kligo, και Jerkembou (2014,σελ.2 Βλ. επ., Bretherton, 1995) πραγματοποιώντας μια σειρά από μελέτες περιπτώσεων βασίστηκαν λιγότερο σε ηθολογικές βιολογικές εξηγήσεις του δεσμού και περισσότερο σε μία αναπτυξιακή προσέγγιση, στα συμφραζόμενα και στις πρακτικές επιπτώσεις του δεσμού. Οι συγκεκριμένες μελέτες πραγματοποιήθηκαν σε βρέφη και νήπια σε βρεφονηπιακούς σταθμούς της εμπόλεμης Αγγλίας κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1940. Μελετήθηκε ο δεσμός των παιδιών και οι κοινωνικές σχέσεις στο πλαίσιο των νηπιοτροφιών σε παιδιά τα οποία δεν είχαν οικογένεια κατά τη διάρκεια του πολέμου. Μέσα από παρατήρηση και διαχρονική ποιοτική έρευνα, η Anna Freud μελέτησε τον δεσμό και το άγχος του αποχωρισμού σε μικρά παιδιά από την γέννηση μέχρι την ηλικία των πέντε ετών για αρκετά χρόνια. Ανέπτυξε μια λεπτομερή θεωρία της πορείας του δεσμού του παιδιού στο χρόνο, δίνοντας έμφαση στον ζωτικό ρόλο του δεσμού στην ανάπτυξη της προσωπικότητας, καθώς και στις επιδράσεις του δεσμού στην γνωστική και συναισθηματική ανάπτυξη (Aldrige et al. 2014·Bretherton, 1995).

Επομένως, η Freud μελέτησε τον δεσμό σε παιδιά όπου οι γονείς τους απουσίαζαν για μεγάλο χρονικό διάστημα από το νηπιοτροφεία, λόγω νοσηλείας ή λόγω πολέμου. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν, ότι όταν οι γονείς απουσίαζαν, τα νήπια ανέπτυξαν μια ιδιαίτερη προτίμηση και σύναψαν δεσμό με συγκεκριμένους φροντιστές, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η σύνδεση με την μητέρα δεν είναι πάντα απαραίτητη για τον δεσμό και την κοινωνικοποίηση του παιδιού (Aldrige et al., 2014).

Η Klein ανήκει στην πρώτη γενιά των ψυχαναλυτών μετά τον Freud, αλλά δεν ασχολήθηκε με τις ενστικτώδεις βιολογικές ορμές ως βασικά στοιχεία για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. (Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, 2012). Η Klein απομακρύνθηκε από το βιολογικό μοντέλο του Freud και υποστήριξε ότι το πρωτογενές κίνητρο της ανθρώπινης πορείας είναι η δημιουργία ικανοποιητικών σχέσεων. Η Klein στράφηκε προς τις ανθρώπινες

σχέσεις ως βασικές για την ψυχική ισορροπία και συναισθηματική ωρίμανση, όταν αυτές χαρακτηρίζονται από αγάπη. Ειδικότερα, η πρώτη σχέση μεταξύ μητέρας και βρέφους διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον συναισθηματικό και ψυχικό κόσμο του βρέφους, ιδιαίτερα όταν αυτή η σχέση πλαισιώνεται από θετικές εμπειρίες (Klein, 1981· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012).

Ωστόσο, η Klein, χρησιμοποίησε τον όρο «αντικείμενο» διαφορετικά σε σχέση με τον Freud. Ο Freud αναφέρεται στο αντικείμενο που έχει ως σκοπό την ικανοποίηση των ενστίκτων, ενώ η Klein αναφέρεται σε μια *σχέση* αντικειμένου που εμπεριέχει συγκινήσεις, φαντασιώσεις, άγχη και άμυνες του βρέφους. «*Ο Freud αναφέρεται σαφώς σε ένα λιβιδινική δεσμό σε ένα αντικείμενο, το μαστό της μητέρας, η οποία προηγείται του αυτο-ερωτισμού και του ναρκισσισμού*» (Klein, 2004, σελ. 38-39) (βλ. επ., Holmes, 2009· Klein, 1977· Klein, 2004· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012).

Συγκεκριμένα, η Klein υποστήριξε ότι για το βρέφος μέγιστη σημασία διαδραματίζει το στήθος της μητέρας, καθώς είναι αυτό που του δίνει ευχαρίστηση. Το στήθος για το βρέφος θεωρείται είτε ως ‘καλό αντικείμενο’ όταν αποτελεί πηγή τροφής και ικανοποίησης, είτε ως ‘κακό αντικείμενο’ εξαιτίας της στέρησης ή ματαιώσης της διατροφικής του ικανοποίησης. Συγκεκριμένα, ένα «καλό αντικείμενο» δίνει την δυνατότητα ικανοποίησης και μείωσης του άγχους. Όταν το βρέφος περιβάλλεται από καλά αντικείμενα, νοιώθει εμπιστοσύνη, σιγουριά και ασφάλεια, ενώ όταν αισθάνεται ότι περιβάλλεται από κακά αντικείμενα, γίνεται καχύποπτο και νοιώθει υπό διωγμό (Holmes, 2009· Klein, 1977· Klein, 2004· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012). Έτσι, ο θηλασμός, σύμφωνα με την Klein (1977, βλ. επ., Klein, 2004), δημιουργεί μια πολύ στενή σχέση ανάμεσα στο βρέφος και την μητέρα. Το στήθος θεωρείται καλό αντικείμενο γιατί εκπληρώνει τις φυσικές ανάγκες του βρέφους όπως τη λήψη τροφής, προσφέροντας ευχαρίστηση και μειώνοντας το άγχος του. Ωστόσο, λόγω της έντονης αμφιθυμίας που υπάρχει σε αυτό το πρώιμο στάδιο, το σώμα της μητέρας γίνεται πηγή άγχους. Στην περίοδο του αποθηλασμού το βρέφος έχει την αίσθηση ότι έχασε το πρώτο αγαπημένο αντικείμενο, δηλαδή το μαστό της μητέρας τόσο ως εξωτερικό όσο και ως εσωτερικευμένο αντικείμενο και ότι η απώλειά του οφείλεται στο μίσος του, στην επιθετικότητα και στην απληστία του. Έτσι ο αποθηλασμός πυροδοτεί τα καταθλιπτικά συναισθήματα του βρέφους και ισοδυναμεί με μια κατάσταση πένθους (Klein, 1977· Klein, 2004).

Κατά τους τρεις πρώτους μήνες μετά τη γέννηση, η μητέρα βιώνεται από το βρέφος ως δυο πρόσωπα, της «καλής» και «κακής» μητέρας, και το βρέφος εκδηλώνει άλλοτε θετικά

και άλλοτε αρνητικά συναισθήματα στο πρωταρχικό αντικείμενο αγάπης, δηλαδή την μητέρα. Σε αυτό το στάδιο, το άγχος που δημιουργείται στο βρέφος εκλύεται από την απειλή του Εγώ από το κακό αντικείμενο (Klein, 1977· Klein, 2004). Το Εγώ του βρέφους στην προσπάθεια του να καταπολεμήσει το άγχος της απώλειας της μητέρας κινητοποιεί τις αντικειμενικές και πραγματικές του σχέσεις με αποτέλεσμα την προσαρμογή του παιδιού στην πραγματικότητα και στην ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη (Klein, 1977).

2.2 Η ψυχαναλυτική θεωρία μετά τον Freud

Πολλοί σημαντικοί μεταγενέστεροι ψυχαναλυτές ασχολήθηκαν πιο εξειδικευμένα με την σχέση μητέρας-βρέφους, συμπεριλαμβανομένων των Ronald Fairbairn, Heinz Kohut, Margaret Mahler και Donald Winnicott, των οποίων τις προσεγγίσεις θα αναπτύξουμε εν συντομία παρακάτω.

Ο Fairbairn, όπως αναφέρει η Παπαδάκη-Μιχαηλίδη (2012, σελ.27), θεωρείται βασικός εκπρόσωπος των σχέσεων αντικειμένου. Ο ίδιος εγκατέλειψε την θεωρία των ενορμήσεων υπέρ της αναζήτησης του πρωτογενούς αντικειμένου. Υποστήριξε ότι η ανάγκη των ανθρώπων για συναισθηματική εγγύτητα και επαφή είναι σημαντικότερο κίνητρο από τις φυσικές ανάγκες. Ο Fairbairn ήταν αντίθετος με την άποψη του Freud, ότι η λίμπιντο αναζητάει την ευχαρίστηση και πρότεινε ότι η λίμπιντο αναζητάει το «αντικείμενο». Δηλαδή, η λίμπιντο δεν έχει ως κύριο στόχο την ευχαρίστηση αλλά το να δημιουργεί στενές σχέσεις με τους άλλους. Η πρώτη και η βαθύτερη επιθυμία του ανθρώπου είναι η δημιουργία και η διατήρηση ενός δεσμού που χαρακτηρίζεται από αγάπη και ικανοποίηση. Όταν δημιουργείται ο δεσμός αυτός ανάμεσα στο βρέφος και τους γονείς τους, διαμορφώνεται η συναισθηματική ζωή του βρέφους με έναν ισχυρό τρόπο, καθορίζοντας ακόμα και τις συναισθηματικές εμπειρίες που θα έχει το βρέφος στην μετέπειτα ζωή του, επειδή τα πρώιμα λιβιδινικά αντικείμενα γίνονται τα πρότυπα για όλες τις μετέπειτα εμπειρίες της σύνδεσης με τους άλλους (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012).

Ο ψυχαναλυτής Kohut όπως αναφέρει η Παπαδάκη-Μιχαηλίδη (2012, σελ.30) θεώρησε ότι η αλληλεπίδραση και η ανταλλαγή των συναισθημάτων αποτελούν αναγκαία στοιχεία για την ισορροπία της ανθρώπινης φύσης. Ο Kohut όπως υποστηρίζει η Παπαδάκη-Μιχαηλίδη (2012) ήταν σύμφωνος με τις απόψεις των Klein και Fairbairn, στηρίζοντας την άποψη ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά ενεργοποιείται από την ανάγκη δημιουργίας σχέσεων αγάπης. Ο ίδιος υποστήριξε ότι *«το υλικό του νου δεν είναι το προϊόν των ορμών, της λίμπιντο*

και της ψυχικής ενέργειας, αλλά το αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης των σημαντικών σχέσεων ζωής» (Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, 2012, σελ. 30). Οι σημαντικοί άλλοι και οι σχέσεις με αυτούς καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται η έννοια του εαυτού στα πρώτα χρόνια της ζωής ενός ανθρώπου. Ο Kohut μελέτησε την επίδραση αυτή ως διαδικασία εσωτερίκευσης των σημαντικών σχέσεων στο άτομο (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012).

Κατά τον Kohut, *«το αναπτυσσόμενο βρέφος έχει ναρκισσιστική φύση προκειμένου να εξισορροπήσει το άγχος που του δημιουργούν η απόλυτη αδυναμία του και τα ακραία επίπεδα της εξάρτησης»* (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012, σελ. 30). Για τον Kohut, οι Σημαντικοί Άλλοι παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του υγιούς ναρκισσισμού (Banai, Mikulincer & Shaver, 2005). Για να ικανοποιηθεί η ναρκισσιστική φύση του βρέφους, θα πρέπει οι Σημαντικοί Άλλοι να αποδέχονται πλήρως το βρέφος και να θαυμάζουν τις εξελισσόμενες ικανότητες του. Οι διαδικασίες αυτές ικανοποίησης της ναρκισσιστικής φύσης του βρέφους είναι απαραίτητες για να μπορέσει το βρέφος να αναπτυχτεί ψυχοσυναισθηματικά και να δημιουργηθεί μια υγιής αίσθηση παντοδυναμίας. *«Η αίσθηση της παντοδυναμίας αντισταθμίζει το άγχος που παράγουν στο παιδί οι καταστάσεις της απόλυτης εξάρτησης και της πλήρους αδυναμίας. Παράλληλα, η διαδικασία της συγχώνευσης με το εξιδανικευμένο γονικό είδωλο ικανοποιεί την υγιή ανάγκη του παιδιού για έναν ισχυρό συναισθηματικό δεσμό με έναν παντοδύναμο ενήλικα»* (Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, 2012, σελ. 31).

Η Margaret Mahler (1975) αντιπροσωπεύει την ομάδα ψυχολόγων του Εγώ, η οποία επικεντρώθηκε κυρίως στη δομική θεωρία του Freud για την ανάπτυξη των ψυχικών δομών, δηλαδή του Εκείνου, του Εγώ και του Υπερεγώ. Η Mahler (1975) εστίασε στο αναπτυσσόμενο Εγώ στο πλαίσιο των σχέσεων αντικειμένου και μετατόπισε το ενδιαφέρον της από την ικανοποίηση των ενστίκτων ή βιολογικών αναγκών ως βάση για την ψυχική ζωή στο πώς οι διαπροσωπικές σχέσεις εσωτερικεύονται στο Εγώ ή όχι. Μελέτησε κυρίως την φυσιολογική ανάπτυξη των βρεφών για να κατανοήσει πώς οι εσωτερικές αναπαραστάσεις του εαυτού και του άλλου αναπτύσσονται μέσα στα πλαίσια των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ φροντιστή και παιδιού, διαμορφώνοντας έναν ολοκληρωμένο εαυτό (Mahler, Pine & Bergman, 1975).

Τέλος, ένας άλλος σημαντικός ψυχαναλυτής που ασχολήθηκε με την θεωρία των σχέσεων αντικείμενου είναι ο Donald Winnicott. Ο Winnicott υποστήριξε ότι η μητέρα είναι εκεί για να γίνεται αντιληπτή με όλους τους δυνατούς τρόπους, όπως, είναι η στενή επαφή και το νανούρισμα του βρέφους σύμφωνα με τις ανάγκες του. Το στήθος της μητέρας για τον Winnicott δεν αποτελεί το κύριο στοιχείο της μητρότητας. Για τον Winnicott αναφορικά με

την μητρότητα και τη συζήτηση για την «αρκετά καλή μητέρα», σημαντικό ρόλο παίζει το σωματικό κράτημα, το οποίο θεωρεί ως βασική μορφή αγάπης (Ainsworth, 1969· Bowlby, 1958). Μέσω του «κρατήματος», το οποίο εξασφαλίζει η μητέρα στο βρέφος, και χάρη στην «πρωτογενή μητρική ενασχόληση», η μητέρα είναι σε θέση να συναισθανθεί τις ανάγκες και τις επιθυμίες του αναπτυσσόμενου βρέφους. Για τον Winnicott ο κύριος ρόλος του κρατήματος είναι η εξασφάλιση της προστασίας του βρέφους και βοηθά στην ολοκλήρωση του Εγώ (Holmes, 2009· Winnicott, 1960· Winnicott, 1990).

«Ο όρος «κρατώ» εδώ χρησιμοποιείται για να υποδείξει το σωματικό κράτημα του νεογέννητου, αλλά επίσης την στάση του περιβάλλοντος πριν αυτό έρθει στη ζωή. Με άλλα λόγια, αναφέρεται σε μία σχέση με τρεις πτυχές που με την πάροδο του χρόνου σταδιακά εμπλουτίζονται. Αυτό υπερκαλύπτεται στη συνέχεια, αλλά ξεκινά πριν από τις ενστικτώδεις εμπειρίες που στην πάροδο του χρόνου θα καθορίσουν την σχέση με τα αντικείμενα. Περιλαμβάνει τη διαχείριση των εμπειριών που μεταβιβάζονται μέσω της παρουσίας, όπως η ολοκλήρωση (και επομένως και τη μη ολοκλήρωση) των διαδικασιών οι οποίες μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνονται μόνο σωματικές αλλά οι οποίες ανήκουν στην ψυχολογία του βρέφους και λαμβάνουν χώρα σε ένα σύνθετο ψυχολογικό πεδίο καθοριζόμενες από την συνειδητοποίηση και την ενσυναίσθηση της μητέρας» (Winnicott, 1960, σελ. 589).

Σύμφωνα με τον Winnicott (1960, βλ. επ., Winnicott, 1990) η ομαλή και δημιουργική ανάπτυξη του παιδιού έχει ως προϋπόθεση την ύπαρξη ενός «αρκετά καλού περιβάλλοντος». Η συναισθηματική ανάπτυξη του βρέφους πραγματοποιείται εφόσον του παρέχονται «αρκετά καλές συνθήκες». Οι δυνάμεις προς την διαβίωση, προς την ολοκλήρωση της προσωπικότητας του παιδιού, προς την ανεξαρτησία είναι ισχυρές όταν υπάρχει ένα «αρκετά καλό περιβάλλον». Όταν οι καταστάσεις δεν είναι «αρκετά καλές», αυτές οι δυνάμεις εγκλωβίζονται μέσα στο παιδί και τείνουν να το καταστρέψουν (Winnicott, 1960· Winnicott, 1990).

Σύμφωνα με τον ίδιο, το βρέφος καταφέρνει να αναπτύξει έναν προσωπικό εαυτό μονάχα αν βιώσει απόλυτη αφοσίωση και φροντίδα από μια «αρκετά καλή μητέρα», έννοια η οποία σχετίζεται με την έννοια του αρκετά καλού περιβάλλοντος. Η «αρκετά καλή μητέρα», είναι αυτή που ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στα καλέσματα του βρέφους, επιτρέποντας του μια προσωρινή ψευδαίσθηση της παντοδυναμίας, την αντίληψη της παραίσθησης και την προστασία από το αδιανόητο άγχος που απειλεί το ανώριμο εγώ που βρίσκεται στο στάδιο της απόλυτης εξάρτησης του βρέφους. Η αρκετά «καλή μητέρα», παρέχει φυσική φροντίδα και ανταποκρίνεται στις ανάγκες του βρέφους για συναισθηματική ανάγκη και αγάπη και

επίσης, το προστατεύει από τα αρνητικά συναισθήματα. Καθώς το βρέφος αναπτύσσεται, η «αρκετά καλή μητέρα» συνειδητοποιεί σταδιακά την αυξανόμενη ενσωμάτωση του Εγώ και την αυξανόμενη ικανότητα του παιδιού της να επιβιώσει, με αποτέλεσμα να χάνει σταδιακά την ενσυναίσθησή της. Έτσι το αναπτυσσόμενο Εγώ του βρέφους ενισχύεται, η διαφορά στον «εαυτό» και τον «μη εαυτό» ξεκαθαρίζεται, η ψευδαίσθηση της παντοδυναμίας διαλύεται, μια αίσθηση πραγματικότητας αρχίζει να ξεπροβάλλει, το βρέφος αρχίζει να βλέπει την μητέρα ως ξεχωριστό άτομο και η ανάπτυξη του παιδιού προχωράει ομαλά (Winnicott, 1990).

Επίσης, η αρκετά «καλή μητέρα» διευκολύνει τα συναισθήματα και τις εκφράσεις της παντοδυναμίας του μωρού με την προσαρμογή και τις ανάγκες του, μέχρι που την στιγμή το ίδιο αρχίζει σταδιακά να αισθάνεται αρκετά ασφαλές για να παραιτηθεί από τα αρνητικά συναισθήματα. Σε αυτό το στάδιο αρχίζει η διαδικασία της ολοκλήρωσης και αναπτύσσεται μια αίσθηση του Εγώ. Άρα, η ανάπτυξη του βρέφους διευκολύνεται από μια καλή μητέρα και διαστρεβλώνεται από μια όχι τόσο καλή μητέρα. Το Εγώ του βρέφους μπορεί να αναπτυχτεί ισχυρά, όταν στο βρέφος παρέχεται η απόλυτη μητρική φροντίδα, ενώ όταν η φροντίδα αποτυγχάνει το Εγώ του βρέφους μπορεί να γίνει αδύναμο (Winnicott, 1990· Winnicott, 1960).

2.3 Η θεωρία του δεσμού του Bowlby

Ο Bowlby ήταν ο πρώτος θεωρητικός του δεσμού περιγράφοντας τον δεσμό ως μια διαρκή ψυχολογική σύνδεση μεταξύ των ανθρώπων. Ο Bowlby προώθησε μια συστημική-αναπτυξιακή προσέγγιση για την σημασία του δεσμού μητέρας-βρέφους και των μετέπειτα συνεπειών του (Bowlby,1988·Bretherton,1995·Holmes,2009·Καφέτσιος, 2005·Παπαδάκη-Μιχαηλίδη,2012). Ο *δεσμός* σύμφωνα με τον Bowlby (1988), αφορά την τάση των ανθρώπων να δημιουργούν δεσμούς με συγκεκριμένα άτομα, όπως τους φροντιστές τους. Οι δεσμοί που δημιουργούνται στην βρεφική και παιδική ηλικία με τους γονείς (ή υποκατάστατα γονέων) έχει ως αποτέλεσμα τα βρέφη να αισθάνονται προστατευμένα και ασφαλή.

Η πρώτη θεωρία του δεσμού από τον Bowlby, όπως αναφέρει ο Holmes (2000), έχει επηρεαστεί λιγότερο από την ψυχανάλυση και βασίστηκε περισσότερο στην *ηθολογία*, τοποθετώντας την ψυχανάλυση σε μια περισσότερη έγκυρη επιστημονική βάση. Συγκεκριμένα, ο Bowlby (1958) επηρεάστηκε από τα ευρήματα του Lorenz που αφορούσαν

στην κοινωνική συμπεριφορά των πιθών. Ο Lorenz (1935, οπ. αναφ. στους Bowlby, 1958· Bowlby, 1965· Holmes, 2000· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012) παρατηρώντας τα νεογέννητα χηνάκια ανακάλυψε ότι ακολουθούν την μητέρα τους ή το υποκατάστατο της μητέρας τους και εμφανίζουν συμπεριφορά που υποδηλώνει το άγχος τους βγάζοντας κραυγές όταν βιώνουν τον αποχωρισμό της μητέρας, παρόλο που εκείνη δεν τους παρέχει την κάλυψη των διατροφικών αναγκών τους. Σε αυτήν την περίπτωση φαίνεται ότι ο συναισθηματικός δεσμός δεν σχετίζεται άμεσα με την σίτιση ή τις βιολογικές ανάγκες.

Επίσης, ένα ακόμα παράδειγμα αποτελούν τα πειράματα του Harlow (1965), όπως αναφέρει ο Holmes (2009, βλ. επ., Καφέτσιος, 2005) αποδεικνύοντας ότι στα ανώτερα θηλαστικά, όπως στους πιθήκους, το ένστικτο της ασφάλειας και της συντροφικότητας είναι σημαντικότερο από την σίτιση. Συγκεκριμένα, ο Harlow χώρισε νεογέννητους πίθηκους Ρέζους από την μητέρα τους αμέσως μετά τη γέννηση, αναθρέφοντάς τους με υποκατάστατα «συρμάτινων μητέρων». Σε μια σειρά από πειράματα παρουσίαζαν στα βρέφη των πιθήκων μια συρμάτινη μητέρα στην οποία είχαν συνδέσει ένα μπιμπερό και μια άλλη μητέρα που εξωτερικά είχε την αίσθηση του τριχώματος καλυμμένη με πλεκτό απαλό υφασμάτινο υλικό. Τα πιθηκάκια έδειξαν σαφώς προτίμηση στην τριχωτή μητέρα περνώντας μέχρι και 18 ώρες προσκολλημένα πάνω της, όπως θα έκαναν με την πραγματική τους μητέρα, παρόλο που τρέφονταν από την θηλάζουσα συρμάτινη μητέρα. Το εύρημα του Harlow έρχεται σε αντίθεση με την συμπεριφορική θεωρία της ‘επίκτητης ενόρμησης’, σύμφωνα με την οποία η μητρική μορφή συνδέεται μέσω της κλασικής εξάρτησης με τη μείωση της πείνας και της δίψας (Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2005).

Αρα, σύμφωνα με τις παραπάνω μελέτες των Harlow και Lorenz, οι χήνες και οι πίθηκοι εμφανίζουν δεσμούς χωρίς τη μεσολάβηση της σίτισης. Γι’ αυτόν τον λόγο ο Bowlby, επηρεασμένος από την ηθολογία, υποστηρίζει ότι ο δεσμός μεταξύ ανθρώπινου βρέφους και μητέρας είναι αναγκαίο να μελετηθεί ανεξάρτητα από την σίτιση. Η συγκεκριμένη διαπίστωση του Bowlby απέδειξε ότι ο δεσμός μητέρας-βρέφους δεν συνδέεται με την κάλυψη φυσικών αναγκών και με την ευχαρίστηση, αλλά αποτελεί μια εγγενή συναισθηματική ανάγκη των βρεφών (Bowlby, 1958· Bowlby, 1965· Holmes, 2009· Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2012).

2.3.1 Τα ενεργά μοντέλα δεσμού

Bowlby υποστήριξε πως η σχέση βρέφους με τον γονιό δημιουργούν *ενεργά μοντέλα δεσμού*, έναν βασικό νοητικό χάρτη μέσα από τον οποίο μπορεί να κατανοεί, να προσδιορίζει και να προβλέπει τον έξω κόσμο και τον εαυτό του. Το μοντέλο αυτό σχετίζεται με την εμπιστοσύνη, τις προσδοκίες, τις προθέσεις των άλλων και την ικανότητά τους να διαχειρίζονται το άγχος. Επίσης, το μοντέλο περιλαμβάνει και τη βρεφική συμπεριφορά, όπως επίσης και τη διάθεση του βρέφους να εξωτερικεύει τα συναισθήματά του και να αποζητά υποστήριξη από τους άλλους (Bowlby, 1969· Bowlby, 1980· Bowlby, 1982· Bretherton, 1995· Καφέτσιος, 2003· Καφέτσιος, 2005· Mikulincer, Shaver & Pereg, 2003).

Κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους, το βρέφος κατακτά το πώς αντιλαμβάνεται τη διάκριση εαυτού-άλλου. Με τη βοήθεια των «ενεργών μοντέλων δεσμού», το βρέφος μπορεί να προβλέπει τις πιθανές συμπεριφορές από την μητέρα του και από τα άλλα σημαντικά πρόσωπα, δηλαδή από τα πρόσωπα δεσμού να προγραμματίζει την συμπεριφορά του ανάλογα με τις δικές του αντιδράσεις, να ρυθμίζει και να ελέγχει τα συναισθήματά του. Για τον Bowlby, τα «ενεργά μοντέλα δεσμού» λειτουργούν ως γνωστικές δομές/αναπαραστάσεις που οργανώνουν, επεξεργάζονται και αποθηκεύουν τις πληροφορίες, βοηθώντας το βρέφος να κάνει προβλέψεις ως προς τους σκοπούς του δεσμού. Στην συνέχεια, αυτά τα μοντέλα δεσμού μεταφέρονται στις μετέπειτα σχέσεις τους, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, και καθοδηγούν τις πεποιθήσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές του βρέφους, καθώς και τον τρόπο που βιώνει και εκφράζει τα συναισθήματά του (Bowlby, 1969· Bowlby, 1980· Bowlby·1982· Bretherton, 1995· Καφέτσιος 2003· Καφέτσιος 2005· Λεονταρή, 2000· Mikulincer, Shaver & Pereg, 2003).

Επίσης, τα «ενεργά μοντέλα δεσμού» αναφέρονται σε δυο διακριτές αλληλοεξαρτώμενες δομές, το μοντέλο του εαυτού και το μοντέλο των άλλων. Το μοντέλο του εαυτού περιλαμβάνει πεποιθήσεις για το αν το βρέφος είναι ικανό να λάβει αγάπη και φροντίδα, ενώ το μοντέλο των άλλων περιλαμβάνει πεποιθήσεις και προσδοκίες για το αν το πρόσωπο δεσμού είναι συναισθηματικά διαθέσιμο και ανταποκρίνεται στις ανάγκες του βρέφους (Bowlby, 1969· Bowlby, 1982· Bowlby, 1980· Bretherton, 1995).

Σύμφωνα με τον Bowlby, όπως αναφέρεται στο άρθρο της Λεονταρή (2000), πολλά άτομα διαμορφώνουν περισσότερα από ένα μοντέλα δεσμού τα οποία βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Κάποια μοντέλα, «αντανακλώντας επιδράσεις των αμυντικών μηχανισμών και της φαντασίας, αποτελούν εξιδανικευμένες αναπαραστάσεις της σχέσης με το

πρόσωπο δεσμού» (Λεονταρή, 2000, σελ. 71). Επομένως, τα ενεργά μοντέλα δεσμού δεν αποτελούν μόνο αναπαραστάσεις πραγματικών γεγονότων και διαπροσωπικών αλληλεπιδράσεων, όπως θεωρούσε ο Bowlby, αλλά ενδεχομένως να αποτελούν και αναπαραστάσεις φαντασιακών σχέσεων (Λεονταρή, 2000). Όπως αναφέρεται στο άρθρο της Λεονταρή (2000), σύμφωνα με την έρευνα των Main και Goldwyn (1984), οι οποίοι χρησιμοποίησαν την μέθοδο της Συνέντευξης Ενηλίκων για τον Δεσμό, αποδείχτηκε η ύπαρξη πολλαπλών ενεργών μοντέλων δεσμού. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι ενήλικες με ανασφαλή δεσμό στην βρεφική ηλικία, κάνουν εξιδανικευμένες αναφορές στο πρόσωπο δεσμού. «Αν η άποψη αυτή του Bowlby είναι σωστή, αυτές οι συνειδητές και εξιδανικευμένες αναπαραστάσεις μπορεί να συνυπάρχουν με ένα προηγούμενο μοντέλο, το οποίο διαμορφώθηκε με αρκετά πρωτόγονο τρόπο, αλλά το ίδιο το άτομο μπορεί να έχει ελαχίστη ή και καθόλου συνείδηση της ύπαρξής του» (Bowlby, 1973, σελ. 205).

Αυτό το πρωτόγονο μοντέλο ουσιαστικά δεν ταιριάζει με τις μετέπειτα συνειδητές αναπαραστάσεις και αποδεικνύεται ότι οι αρχικές αναπαραστάσεις που θα αναπτύξει το παιδί στην βρεφική ή νηπιακή ηλικία ενδεχομένως να μην αντανakλούν τα αρχικά του βιώματα. Οι αναπαραστάσεις που έχουν εσωτερικευθεί στην βρεφική ή νηπιακή ηλικία αλλάζουν σε όλη την διάρκεια της ζωής, το οποίο δεν οφείλεται αποκλειστικά στις νέες κοινωνικές εμπειρίες αλλά είναι και αποτέλεσμα των γνωστικών και των μεταθυμικών δομών. Επίσης, αν αποδεχτούμε ότι οι ενδογενείς παράγοντες επηρεάζουν τον δεσμό μητέρας-βρέφους και τον τρόπο που βιώνεται η μεταξύ τους σχέση, θα ήταν εφικτό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι αυτοί οι παράγοντες επηρεάζουν την φύση των ενεργών μοντέλων δεσμού. Άρα τα ενεργά μοντέλα δεσμού δεν περιλαμβάνουν μόνο τα πραγματικά γεγονότα, αλλά εμπεριέχουν και το ιδιοσυγκρασιακό βίωμα του βρέφους (Λεονταρή, 2000).

2.3.2 Το άγχος του αποχωρισμού

Η σημαντική συνεισφορά του Bowlby ξεκίνησε με αφορμή την έκθεσή του για τα αποτελέσματα την μητρικής στέρησης που συνέταξε για την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας το 1950 (Καφέτσιος, 2012). Ο Bowlby κατέγραψε στοιχεία που αφορούσαν στις επιπτώσεις που δημιουργεί η στέρηση της μητέρας στα βρέφη που ήταν εγκατεστημένα σε ιδρύματα, προκειμένου να μελετήσει καλύτερα τον δεσμό μητέρας-βρέφους. Συγκεκριμένα, ο Bowlby εξέτασε σε ποιο βαθμό το *άγχος του αποχωρισμού* των βρεφών από τις μητέρες τους στα πρώτα χρόνια της ζωής τους επιδρά αρνητικά στην μετέπειτα ανάπτυξή τους. Το *άγχος του αποχωρισμού* σχετίζεται με ανησυχίες που αφορούν στην εγγύτητα και την ασφάλεια σχετικά

με τα σημαντικά πρόσωπα κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης του δεσμού (Bowlby, 1998 · Λαζαράτου & Αναγνωστόπουλος, 2003· Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2012).

Ο Bowlby (1951) βασίστηκε λοιπόν σε παρατηρήσεις της συμπεριφοράς των βρεφών μελετώντας την ομαλή λειτουργία του δεσμού. Ο Bowlby όπως αναφέρει στο άρθρο της η Field (1996, βλ. επ., Bretherton, 1995· Holmes, 2009, Καφέτσιος, 2005), σε συνεργασία με τον Robertson, μελέτησε τον αποχωρισμό των βρεφών από τους γονείς τους που ήταν εγκατεστημένα σε νοσοκομεία και ορφανοτροφεία. Τα βρέφη που είχαν βιώσει μια ασφαλή σχέση με την μητέρα τους έδειξαν προβλέψιμη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια του αποχωρισμού. Παρατηρήθηκε ότι τα βρέφη που είχαν αποχωριστεί τους γονείς τους αρχικά εκδήλωναν έντονο άγχος, δυσφορία και κλάμα, αναζητώντας απελπισμένα το άτομο στο οποίο είχαν προσκολληθεί. Αργότερα, τα βρέφη αυτά χαρακτηρίζονταν από αδιαφορία και απάθεια προς το περιβάλλον τους, θλίψη και δυστυχία. Σε ένα επόμενο στάδιο, τα βρέφη φαίνονταν να έχουν αποδεχτεί την απουσία και να μην ενδιαφέρονται τόσο για την επιστροφή του ατόμου που είχαν προσκολληθεί. Αυτές οι τρεις φάσεις περιγράφηκαν από τον Bowlby ως στάδιο *διαμαρτυρίας*, που σχετίζεται με το άγχος του αποχωρισμού. Η διαμαρτυρία άρχιζε σχεδόν αμέσως και διαρκούσε ώρες, μια εβδομάδα ή και περισσότερο. Τα βρέφη σε αυτήν την φάση έδειχναν έντονα σημάδια στενοχώριας, όπως για παράδειγμα το δυνατό κλάμα. Η δεύτερη φάση της *απόγνωσης* (despair), σχετίζονταν με την θλίψη και το πένθος και τα παιδιά παρουσίαζαν μια ήσυχη κατάσταση. Στην τρίτη φάση, τα βρέφη παρουσίαζαν *συναισθηματική αποδέσμευση* (detachment) που σχετίζεται με τους αμυντικούς μηχανισμούς και ιδιαίτερα με την απώθηση. Στη φάση της αποδέσμευσης τα βρέφη έδειχναν περισσότερο ενδιαφέρον προς το περιβάλλον τους, συχνά χαμογελούσαν και έδειχναν κοινωνικότητα. Όμως, όταν οι μητέρες τους τα επισκέπτονταν, τα βρέφη έδειχναν απάθεια και απομάκρυνση. Παρόλα αυτά, τα συναισθήματα διαμαρτυρίας εμφανίζονταν ξανά όταν τα παιδιά έρχονταν σε άμεση επαφή με τους γονείς τους, ενώ ταυτόχρονα εξέφραζαν απόρριψη προς τους γονείς, ακόμα και σε βαθμό να μην τους αναγνωρίζουν (Bretherton, 1995· Field, 1996· Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2005).

Επίσης, σύμφωνα με τον Bowlby (1998) υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι ο αποχωρισμός στο πρώιμο στάδιο ανάπτυξης του βρέφους έχει εκτεταμένες συνέπειες στην ψυχική υγεία του. Συγκεκριμένα, ο αποχωρισμός από το πρόσωπο δεσμού είναι δυνατόν να προκαλέσει κοινωνική, συναισθηματική, ψυχική, νοητική και βλάβη συμπεριφοράς. Τα βρέφη που έχουν μεγαλώσει σε ιδρύματα δεν αναπτύσσονται ομαλά, καθώς παρατηρείται ότι αντιμετωπίζουν επιβράδυνση στην γλωσσική τους ανάπτυξη και μεγαλώνοντας υπάρχουν

ενδείξεις ότι είναι δύσκολο να δημιουργήσουν σταθερές και υγιείς σχέσεις. Επίσης, είναι δυνατόν να εκδηλώσουν παραβατική συμπεριφορά όταν ο αποχωρισμός είναι παρατεταμένος. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Bowlby εξέτασε τις επιπτώσεις του αποχωρισμού στην ψυχική υγεία όχι μόνο του παιδιού, αλλά και του γονέα, και μάλιστα, με έμφαση στη γένεση των πιθανών σχετικών συμπεριφορών και όχι μόνο στην «αποκλίνουσα» συμπεριφορά. Αυτή η άποψη έρχεται σε αντίθεση με την ψυχαναλυτική θεώρηση, ότι η αποκλίνουσα συμπεριφορά είναι το αποτέλεσμα μίας ψυχοπαθολογίας (Bowlby, 1998 Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2005).

2.4 Οι τύποι δεσμού από την Ainsworth

Η Ainsworth (1978) βασισόμενη στη θεωρία του Bowlby, διεξήγαγε πειραματική μελέτη προκειμένου να ερευνήσει τα μοτίβα του δεσμού σε βρέφη αμερικάνικης καταγωγής. Η *Συνθήκη του Ξένου ή Παράξενη Κατάσταση* χρησιμοποιείται από την Ainsworth (1978) για να περιγράψει τα πρότυπα συμπεριφοράς των βρεφών δείχνοντας τρία διαφορετικά μοτίβα δεσμού. Ο Bowlby, όπως αναφέρει η Ainsworth (1978), πίστευε ότι ο δεσμός ήταν μια διαδικασία που βιώνεται σε όλα τα βρέφη. Ωστόσο, η Ainsworth (1978) υποστήριξε ότι υπάρχουν ατομικές διαφορές στην ποιότητα δεσμού. Για να εξερευνήσει τις ατομικές διαφορές στην ποιότητα του δεσμού επινόησε την πειραματική διαδικασία που ονομάζεται «Συνθήκη του Ξένου» καταλήγοντας σε τρεις βασικούς τύπους δεσμού: *ασφαλή δεσμό, ανασφαλή δεσμό-τύπου αποφυγής και ανασφαλή δεσμό-τύπου αποφυγής*.

«Με βάση την παρατήρηση των βρεφικών συμπεριφορών δεσμού, η Ainsworth και οι συνεργάτες της (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978) κατάφεραν να ποσοτικοποιήσουν τους διάφορους τύπους οργάνωσης δεσμού που απορρέουν από διαφορές στην ποιότητα της σχέσης του γονέα και του μικρού παιδιού» (Καφέτσιος, 2008, σελ.26). Η Ainsworth και οι συνεργάτες της μελέτησαν πειραματικά την συμπεριφορά δεσμού στην διάρκεια σύντομων εργαστηριακών αλληλουχιών, παρατηρώντας τις διαφορετικές συμπεριφορές των βρεφών 12-18 μηνών. Η κατάσταση αυτή αρχίζει μαζί με την μητέρα και το βρέφος σε ένα δωμάτιο με παιχνίδια, η οποία κρατάει περίπου τρία λεπτά. Αρχικά, μητέρα και βρέφος έμπαιναν σε ένα δωμάτιο με παιχνίδια και δινόταν λίγος χρόνος στο βρέφος να εξερευνήσει το χώρο και να αρχίσει να ασχολείται με τα αντικείμενα. Έπειτα, η μητέρα ενώνει το βρέφος με το άγνωστο πρόσωπο και στην συνέχεια φεύγει από το δωμάτιο, αφήνοντας το βρέφος με το άγνωστο πρόσωπο. Ο ξένος έρχεται σε επαφή με το βρέφος προσπαθώντας να το ηρεμήσει και να το βρέφος, ακόμα και με την επιστροφή της μητέρας. Η δοκιμασία του ξένου

περιλαμβάνει οχτώ επεισόδια στα οποία η μητέρα εγκαταλείπει επανειλημμένα το βρέφος σε ένα δωμάτιο με παιχνίδια (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978· Field, 1996· Καφέτσιος, 2005· Καφέτσιος, 2008).

Πιο αναλυτικά, η πειραματική συνθήκη έχει ως εξής: *στο πρώτο επεισόδιο*, η μητέρα με το βρέφος αγκαλιά συνοδεύεται από τον παρατηρητή στο δωμάτιο, το μωρό εξερευνά το δωμάτιο και στην συνέχεια ο παρατηρητής αφήνει την μητέρα και το βρέφος στο δωμάτιο. *Στο δεύτερο επεισόδιο*, η μητέρα αφήνει το βρέφος κάτω σε συγκεκριμένο σημείο. Έπειτα η μητέρα κάθεται στην καρέκλα της, συμμετέχοντας μόνο αν το βρέφος επιδιώκει την προσοχή της. *Στο τρίτο επεισόδιο*, το άγνωστο πρόσωπο εισέρχεται στο δωμάτιο, κάθεται για ένα λεπτό συνομιλώντας με την μητέρα και στην συνέχεια πλησιάζει σταδιακά το μωρό, ενώ στην συνέχεια αποχωρεί η μητέρα από το δωμάτιο διακριτικά. *Στο τέταρτο επεισόδιο*, το μωρό μένει μόνο στο δωμάτιο με το άγνωστο πρόσωπο που παίζει μαζί του. *Στο πέμπτο επεισόδιο*, η μητέρα επιστρέφει στο δωμάτιο, ο ξένος φεύγει διακριτικά, η μητέρα παίζει με το μωρό της μέχρι να της αποχωρήσει ξανά. *Στο έκτο επεισόδιο*, το μωρό παραμένει μόνο του στο δωμάτιο για τρία λεπτά. Αν το μωρό δείξει έντονα σημάδια στενοχώριας το επεισόδιο διακόπτεται. *Στο έβδομο επεισόδιο*, το άγνωστο πρόσωπο επιστρέφει, προσπαθεί να ηρεμήσει το βρέφος και μετά αποσύρεται για τρία λεπτά. *Στο όγδοο και τελευταίο επεισόδιο*, η μητέρα επιστρέφει, το άγνωστο πρόσωπο φεύγει διακριτικά και η μητέρα επανασυνδέεται με το βρέφος προσπαθώντας να το ηρεμήσει (Ainsworth, 1970).

Αυτοί οι επαναλαμβανόμενοι αποχωρισμοί του βρέφους από την μητέρα όσο και η παρουσία του άγνωστου προσώπου διεγείρουν τα συναισθήματα δεσμού και προκαλούν συναισθήματα άγχους. Με βάση τις αντιδράσεις του βρέφους στον αποχωρισμό και στην επανασύνδεση η Ainsworth κατέληξε αρχικά στις εξής κατηγορίες δεσμού: *ασφαλής δεσμός ανασφαλή δεσμός-τύπου αποφυγής και ανασφαλής δεσμός-τύπου αμφιθυμίας*, (Ainsworth et al. 1978· Field, 1996· Holmes, 2009).

1. Ασφαλής δεσμός (ομάδα Β'). Τα βρέφη σ' αυτή την ομάδα αντιλαμβάνονται τη μητέρα τους ως ασφαλή βάση και αρέσκονται να εξερευνούν το περιβάλλον με τη παρουσία της μητέρας τους. Όταν η μητέρα αποχωρίζεται το βρέφος, η εξερεύνηση του περιβάλλοντος μειώνεται και επιτείνεται η αγωνία, αλλά όταν η μητέρα επιστρέφει, το βρέφος αποζητά την επαφή και την εγγύτητα της μητέρας του ή τουλάχιστον την άμεση αλληλεπίδραση με αυτήν (Ainsworth, 1979· Ainsworth, 1985· Bretherton, 1995· Holmes, 2009).

Τα βρέφη με ασφαλή δεσμό έδειχναν αισθήματα ασφάλειας και σιγουριάς. Όταν η μητέρα ήταν παρούσα στο δωμάτιο, τα βρέφη έπαιζαν με τα παιχνίδια τους και αντιδρούσαν θετικά στην εμφάνιση του άγνωστου προσώπου. Ωστόσο, όταν έφευγε η μητέρα τους από το δωμάτιο, τα βρέφη έδειχναν το άγχος τους με κλάμα και το άγνωστο πρόσωπο ήταν αδύνατο να ανακουφίσει και να τα παρηγορήσει. Όταν η μητέρα επέστρεφε, τα βρέφη επιδίωκαν την αγκαλιά της, τα χάρδια της και επέστρεφαν σύντομα στο παιχνίδι τους. Αυτός ο τύπος δεσμού χαρακτηρίζεται από καλή επικοινωνία μεταξύ μητέρας-βρέφους, όπου το βρέφος εκφράζει τα αρνητικά του συναισθήματα (Ainsworth, 1979· Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2005· Λεονταρή, 2000).

2. Ανασφαλής δεσμός τύπου αποφυγής (ομάδα Α'). Τα βρέφη με ανασφαλή και αποφευκτική δεσμός κλαίνε σπάνια στον αποχωρισμό της μητέρας. Αυτά τα βρέφη συνήθως ενδιαφέρονται ελάχιστα να εξερευνήσουν το περιβάλλον τους και δείχνουν έλλειψη ενδιαφέροντος προς τον γονέα. Τα συγκεκριμένα βρέφη δεν διαταράσσονται από τον αποχωρισμό της μητέρας τους και δείχνουν να την αποφεύγουν όταν επανασυνδέονται μαζί της. Συγκεκριμένα, όταν το βρέφος και η μητέρα είναι στο δωμάτιο, το βρέφος φαίνεται να αδιαφορεί για την μητέρα του και όταν εκείνη φεύγει από το δωμάτιο, το βρέφος δείχνει να μην αισθάνεται άγχος κατά τον αποχωρισμό της. Στην περίπτωση που αυτά τα βρέφη εμφάνιζαν σημάδια στενοχώριας, δέχονταν εύκολα την παρηγοριά από το άγνωστο πρόσωπο. Όταν η μητέρα επιστρέφει στο δωμάτιο, τα βρέφη δείχνουν αδιαφορία και είναι προσηλωμένα στο παιχνίδι τους (Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2005· Λεονταρή, 2000).

3. Ανασφαλής δεσμός-τύπου αμφιθυμίας (ομάδα Γ'). Τα βρέφη που ανήκουν σ' αυτή την ομάδα δείχνουν εξαρχής κάποια σημάδια άγχους και τα σημάδια αυτά γίνονται έντονα κατά τον αποχωρισμό από τη μητέρα. Όταν επανασυνδέονται με την μητέρα δείχνουν αμφίσημη συμπεριφορά προς αυτήν επιζητώντας την στενή επαφή μαζί της, αλλά ταυτόχρονα αντιστέκονται στην επαφή ή στην αλληλεπίδραση μαζί της, κλοτσώντας, αποστρέφοντας το πρόσωπο ή πετώντας τα παιχνίδια τους. Τα βρέφη αυτά τείνουν να είναι δύσπιστα προς το ξένο πρόσωπο, έντονα αναστατωμένα από τον αποχωρισμό της μητέρας και, όταν η μητέρα προσπαθεί να τα προσεγγίσει, τα βρέφη δείχνουν να επιθυμούν την επαφή μαζί της, αλλά την ίδια στιγμή εκδηλώνουν θυμό, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο για την μητέρα να τα καθησυχάσει. Επιπλέον, δυσκολεύονται να ξαναρχίσουν το παιχνίδι όταν η μητέρα επιστρέφει (Ainsworth, 1979· Ainsworth, 1985· Holmes, 2009· Λεονταρή, 2000). Ωστόσο, σε περαιτέρω αναλύσεις των αρχικών μαγνητοταινιών από την δοκιμασία του Ξένου προστέθηκε ένας τέταρτος τύπος δεσμού (Καφέτσιος, 2005): Επομένως, πειραματική

διαδικασία της Ainsworth επιβεβαιώνει την υπόθεσή της ότι υπάρχουν ατομικές διαφορές στην ποιότητα δεσμού (Ainsworth, 1978).

Ωστόσο, στην συνέχεια προστέθηκε και ένας τέταρτος τύπος ανασφαλούς δεσμού, ο ανασφαλής δεσμός τύπου-αποδιοργάνωσης. Αυτή η ομάδα προσδιορίστηκε από τον Main και Solomon (1990):

4. Ανασφαλής δεσμός τύπου-αποδιοργάνωσης (ομάδα Δ'). Συμπεριλαμβάνει τα βρέφη που έδειχναν κατάθλιψη, σύγχυση και έντονη ανησυχία. Τα βρέφη αυτά εκδήλωναν αντιφατικές συμπεριφορές, άλλες φορές πλησίαζαν την μητέρα τους και άλλες φορές την απέφευγαν επίμονα ενώ πολύ συχνά δεν είχαν επαφή με το πρόσωπο δεσμού. *«Η συμπεριφορά των γονιών που συνδέεται με το είδος αυτού του δεσμού δεν είναι απόλυτα σαφής. Οι Main και Solomon υποθέτουν ότι τα πρώιμα βιώματα των γονιών των παιδιών της ομάδας αυτής περιλαμβάνουν άλλα ψυχολογικά τραύματα, όπως είναι το πένθος ή η κακοποίηση»* (Λεονταρή, 2000, σελ. 66). Αυτός ο τύπος δεσμού παρουσιάζεται σε βρέφη με γονείς, οι οποίοι έχουν βιώσει τραυματικά γεγονότα στο παρελθόν όπως εγκατάλειψη, απόρριψη, έλλειψη φροντίδας, κακοποίηση ή θάνατο του γονέα τους σε μικρή ηλικία (Holmes, 2009· Καφέτσιος, 2005· Λεονταρή, 2000).

Το αμέσως επόμενο ερώτημα που απασχόλησε τους ερευνητές είναι ποιοι είναι οι παράγοντες που κρύβονται πίσω από την εμφάνιση των παραπάνω τύπων δεσμών.

Η υπόθεση της *μητρικής ευαισθησίας* ερμηνεύει σημαντικά την εμφάνιση των ατομικών διαφορών του δεσμού. Η μητρική ευαισθησία έχει να κάνει με την συμπεριφορά του γονέα και στο κατά πόσο εκφράζει θετικά συναισθήματα προς το βρέφος του, ανταποκρίνεται άμεσα και με ευαισθησία στις ανάγκες του. Οι ευαίσθητες μητέρες ανταποκρίνονται με συνέπεια στις ανάγκες και αντιδράσεις των βρεφών αναπτύσσουν ασφαλή δεσμό. Αντιθέτως, όταν οι μητέρες δεν ανταποκρίνονται και δεν αναγνωρίζουν τις ανάγκες των βρεφών τους, ή ανταποκρίνονται στα σήματά τους με καθυστέρηση ή με ακατάλληλο τρόπο, αναπτύσσουν ανασφαλή δεσμό (Καφέτσιος, 2005).

Επίσης, η *ιδιοσυγκρασία* του βρέφους παίζει σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση των ατομικών διαφορών που σχετίζονται με τον δεσμό. Τα βρέφη έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά μεταξύ τους τα οποία καθορίζουν το είδος δεσμού και επηρεάζουν τον τρόπο αντίδρασης με το πρόσωπο δεσμού. Άλλες έρευνες από την άλλη υποστηρίζουν πως δεν υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ του χαρακτήρα του βρέφους και ανάπτυξης του δεσμού (Λεονταρή, 2000)

Επιπλέον, ένας σημαντικός παράγοντας που παίζει καθοριστικό ρόλο στην εμφάνιση των ατομικών διαφορών του δεσμού είναι το *κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο* της οικογένειας. Το χαμηλό κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας έχει ως αποτέλεσμα το βρέφος να παρουσιάσει ανασφαλή δεσμό. Τέλος, το *πολιτισμικό περιβάλλον* στο οποίο αναπτύσσεται η σχέση τροφού-βρέφους παίζει και αυτό σημαντικό ρόλο στο είδος του δεσμού. Οι πολιτισμικές επιδράσεις, δηλαδή οι επικρατούσες αντιλήψεις για την ανατροφή των παιδιών σε κάθε πολιτισμικό πλαίσιο καθορίζουν σημαντικά το είδος του δεσμού που θα αναπτύξει το βρέφος (Καρβέλη, 2013· Λεονταρή, 2000).

Το ζήτημα των πολιτισμικών επιδράσεων αναφορικά με τον δεσμό θα είναι και ο απώτερος στόχος της παρούσας βιβλιογραφικής μας ανασκόπησης. Στα επόμενα κεφάλαια θα παρουσιάσουμε εκτενώς την επίδραση της κουλτούρας στους τύπους δεσμού σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια, δίνοντας άλλοτε μεγάλες και άλλοτε μικρές διαφοροποιήσεις στην κατανομή δεσμού.

2.5 Η επίδραση του δεσμού στην μετέπειτα ζωή

Έρευνες έχουν δείξει ότι η ποιότητα του δεσμού (ασφαλής, ανασφαλής) που θα αναπτύξει ένα άτομο στην βρεφική ηλικία με τον φροντιστή του επηρεάζει σημαντικά την μετέπειτα, ψυχολογική, συναισθηματική και κοινωνική του ανάπτυξη αλλά και τον έλεγχο της συμπεριφοράς (Dykas et al. 2008· Elicker, Englund & Stroufe, 1992· Richman & Fiaherly, 1987· Nie et al. 2016· Shiakou, 2012).

Συγκεκριμένα, τα ανασφαλή βρέφη είναι περισσότερο ευάλωτα στην παρουσίαση παθολογικών καταστάσεων, όπως στην εμφάνιση υψηλών επιπέδων άγχους, ψυχικών ασθενειών και ψυχιατρικών διαταραχών. Για παράδειγμα, οι Richman και Fiaherly (1987) προτείνουν ότι η ποιότητα του δεσμού κατά την βρεφική περίοδο παίζει σαφώς σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση καταθλιπτικής συμπεριφοράς αργότερα. Συγκεκριμένα, οι Richman και Fiaherly (1987), έκαναν μια διαχρονική μελέτη 7 μηνών σε φοιτητές ιατρικής. Ο δεσμός στους γονείς αξιολογήθηκε μέσω αναδρομικών εκθέσεων της μητρικής και πατρικής συμπεριφοράς και υπερπροστασίας κατά την παιδική ηλικία των υποκειμένων της έρευνας. Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν την σύνδεση της ποιότητας του δεσμού σε πρώιμη ηλικία και της πιθανότητας για εμφάνιση κατάθλιψης στην μετέπειτα ζωή του παιδιού. Συγκεκριμένα, η κατάθλιψη σχετίστηκε θετικά με την μητρική και πατρική υπερπροστασία και αρνητικά με την μητρική και πατρική φροντίδα.

Επίσης, σε μια διαχρονική μελέτη των οι Grossman και Grossman (1991) παρακολούθησαν μία ομάδα παιδιών από την ηλικία του ενός έτους έως την ηλικία των 10 ετών. Διαπίστωσαν ότι τα παιδιά με ασφαλή δεσμό είχαν περισσότερες πιθανότητες να στραφούν προς τους άλλους όταν αισθάνονταν άσχημα (συναισθήματα φόβου, θλίψης ή θυμού), ενώ τα παιδιά με ανασφαλή δεσμό δεν έδειξαν τέτοια συμπεριφορά (Elicker et al. 1992· Grossman & Grossman, 1991· Καφέτσιος, 2008). Σε μια παρόμοια έρευνα, Elicker και οι συν. (1992) καταδεικνύουν την επίδραση του δεσμού στις σχέσεις των παιδιών στην εφηβική περίοδο. Δέκα χρόνια μετά την παρατήρηση των νηπίων με την μέθοδο του Ξένου (στους 12 και 18 μήνες) οι Elicker και οι συν. (1992) ζήτησαν από 47 από αυτά τα παιδιά να συμμετάσχουν σε μία κατασκήνωση. Με αυτό τον τρόπο δόθηκε η δυνατότητα στους ερευνητές να παρατηρήσουν και να καταγράψουν την συμπεριφορά των παιδιών. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαίωσαν την υπόθεση ότι ο τύπος δεσμού στην βρεφική ηλικία μπορεί να επηρεάσει τις σχέσεις του νέου ατόμου δέκα χρόνια μετά. Οι έφηβοι που ως βρέφη είχαν ασφαλή δεσμό, έδειξαν περισσότερο συναισθηματικά υγιείς συμπεριφορές, μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, δημιουργούσαν φιλικές σχέσεις, και ήταν πιο κοινωνικοί. Αντιθέτως, τα παιδιά με ανασφαλή δεσμό ήταν περισσότερο αντικοινωνικά και δύσκολα εμπλέκονταν σε σχέσεις φιλίας.

Επιπλέον, σε μια έρευνα τους οι Dykas, Ziv και Cassidy (2008), μελέτησαν 189 μαθητές από δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες, εξετάζοντας την υπόθεση αν ο δεσμός συνδέεται με την ποιότητα των σχέσεων των εφήβων. Η διαδικασία της έρευνας έγινε μέσω της συνέντευξης (Συνέντευξης Δεσμού Ενηλίκων) και ερωτηματολογίων που δόθηκαν στους εφήβους και τους συμμαθητές τους. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των εφήβων, ο δεσμός φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά την κοινωνική συμπεριφορά τους. Συγκεκριμένα, οι έφηβοι με ανασφαλή δεσμό χαρακτηρίστηκαν από τους συμμαθητές τους με λιγότερο θετικές κοινωνικές συμπεριφορές, όπως επιθετικότητα σε αντίθεση με τα παιδιά με ασφαλή δεσμό. Επίσης, σημαντική διαφορά φάνηκε μεταξύ των αγοριών και κοριτσιών. Οι έφηβες με ανασφαλή δεσμό ήταν πιο πιθανό να απορριφθούν από τους συνομήλικους τους, σε αντίθεση με τις έφηβες με ασφαλή δεσμό. Μια τέτοια συσχέτιση δεν ανιχνεύτηκε στους άρρενες εφήβους. Οι ερευνητές υποθέτουν ότι μπορεί να σχετίζεται με πολυάριθμους παράγοντες, όπως η εξωτερική εμφάνιση, η δημοτικότητα κ.τ.λ. Άρα, ανιχνεύτηκε μια σχέση ανάμεσα στην απόρριψη και την αναπαράσταση του δεσμού μόνο για τα κορίτσια, ενώ τα αγόρια είναι πιο πιθανόν να έχουν άλλους μηχανισμούς και, αν βιώσουν απόρριψη, αυτή μάλλον δεν σχετίζεται με το είδος του δεσμού (Dykas et al. 2008).

Η Shiakou (2012) μελέτησε την ασφαλή και ανασφαλή δεσμό σε 20 Ελληνο-κύπρια παιδιά (10 κορίτσια και 20 αγόρια) στην ηλικία των 11 ετών. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η ζωγραφική. Συγκεκριμένα, ζητήθηκε από τα παιδιά να ζωγραφίσουν τα μέλη της οικογένειάς τους σε ένα λευκό χαρτί. Τα παιδιά με ασφαλή δεσμό ζωγράρισαν την οικογένειά τους αγκαλιασμένα, με χαμογελαστά πρόσωπα, χρησιμοποιώντας περισσότερους χρωματισμούς και το σχέδιο τους ήταν περισσότερο ολοκληρωμένο. Αντιθέτως, τα παιδιά με ανασφαλή δεσμό στο σχέδιο ζωγραφικής απεικονίζονταν μόνα τους, τα μέλη της οικογένειάς είχαν μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, τα σχήματα ήταν ημιτελή και δεν είχαν καθόλου χρωματισμούς (Shiakou, 2012).

Ακόμη, οι Nie, Li και Vazsonyi (2016), μελέτησαν την επίδραση του δεσμου στην εφηβική ηλικία σε παιδιά Κινέζικης καταγωγής μεσαίας τάξης. Η έρευνα βασίστηκε σε ερωτηματολόγιο, το οποίο εξέταζε την ικανότητα αυτοελέγχου και την αξιολόγηση της προ-κοινωνικής συμπεριφοράς των συμμετεχόντων. Τα αποτελέσματα έδειξαν, ότι τα παιδιά που είχαν αναπτύξει στην βρεφική περίοδο ασφαλή δεσμό με τους φροντιστές τους παρουσιάζουν θετικές κοινωνικές συμπεριφορές και υψηλότερα επίπεδα αυτοελέγχου, το οποίο είναι χαρακτηριστικό της θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς. Επίσης, ένα σημαντικό εύρημα της παραπάνω μελέτης ήταν ότι η επιρροή της μητρικής δεσμού σε προ-κοινωνικές συμπεριφορές διέφερε σημαντικά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, καθώς τα κορίτσια φαίνεται να βιώνουν συναισθηματικά στενότερους δεσμούς με τον φροντιστή τους από ό, τι τα αγόρια (Nie et al. 2016).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΕΣΜΟΥ

Η βρεφικός δεσμός έχει διερευνηθεί σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με τη μητρική ανταπόκριση και ευαισθησία και σε μικρότερο βαθμό με επιμέρους χαρακτηριστικά της καθημερινής αλληλεπίδρασης φροντιστή-παιδιού. Η θεωρία δεσμού εξελίσσεται διαρκώς, με αποτέλεσμα να προστίθενται ολοένα περισσότερα χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν τον ασφαλή ή ανασφαλή δεσμό. Ειδικότερα, *η συναισθηματική διαθεσιμότητα, η πειθαρχία, το κοινωνικό άγχος, η γλωσσική εκφραστικότητα και ο φόβος*, είναι κάποια από τα χαρακτηριστικά που έχουν διερευνηθεί πρόσφατα για τον προσδιορισμό της ποιότητας του δεσμού (Gorppola, Pronzetti, Aurelli, Vaughn, 2015· McElwain, Holland, Engle, Wong & Emery, 2015· Negrao, Pereira, Soares, Mesman, 2015). Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε σε πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα που μελετούν τον δεσμό σε σχέση με τα παραπάνω χαρακτηριστικά δίνοντας νέα στοιχεία στην θεωρία του δεσμού.

3.1 Ο ρόλος της συναισθηματικής διαθεσιμότητας και της πειθαρχίας

Οι Negrao, Pereira, Soares, Mesman, (2015) μελέτησαν τον δεσμό σε σχέση με την *συναισθηματική διαθεσιμότητα* και την *πειθαρχία*. Στην έρευνα συμμετείχαν 37 παιδιά ηλικίας από ένα έως τεσσάρων χρόνων από την Πορτογαλία, σε δείγμα οικογενειών με χαμηλό κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο. Η μητρική συμπεριφορά αξιολογήθηκε σε ένα δεκάλεπτο ελεύθερου παιχνιδιού σε νήπια και βρέφη. Συγκεκριμένα, η μητέρα κλήθηκε να αλληλεπιδράσει με το παιδί της όπως θα έκανε σε κανονικές συνθήκες. Η μητρική πειθαρχία μετρήθηκε σε μια συνθήκη όπου οι μητέρες κλήθηκαν να αποτρέψουν τα παιδιά τους να αγγίξουν μια σειρά από παιχνίδια για δύο λεπτά. Συγκεκριμένα, η μητρική πειθαρχία μετρήθηκε σε σχέση με α) τον *σωματικό και λεκτικό έλεγχο* της συμπεριφοράς (δηλαδή άσκοπη σωματική δύναμη και θυμό προς το παιδί που εκφράζεται με τον τόνο της φωνής β) με τον *ψυχολογικό έλεγχο* που σχετίζεται με την έλλειψη στοργής και την ασυνέπεια της συναισθηματικής συμπεριφοράς της μητέρας προς το παιδί και γ), τον *υποστηρικτικό έλεγχο*, που αντανακλά την συναισθηματική διαθεσιμότητα που παρέχεται κατά τη συνθήκη της πειθαρχίας, με τη μητέρα να αναγνωρίζει και να ενθαρρύνει τα επιτεύγματα του παιδιού, παρέχοντας κατάλληλη στήριξη.

Από τους παράγοντες που εισήχθησαν στην ανάλυση διακύμανσης των μεταβλητών πειθαρχίας ξεχώρισε η μεταβλητή «σκληρός συμπεριφορικός έλεγχος». Ο έλεγχος συσχετίσεων ανάμεσα στους παράγοντες περιεχομένου (π.χ. αν οι οικογενειακοί ψυχοκοινωνικοί κίνδυνοι και το καθημερινό στρες επιδρούν στις μητρικές αναπαραστάσεις και τη γονεϊκή συμπεριφορά) ανέδειξε υψηλότερα επίπεδα *ψυχολογικού ελέγχου* στο πλαίσιο πειθαρχίας, καθώς επίσης λιγότερη *συναισθηματική διαθεσιμότητα* κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού. Αυξημένα επίπεδα συναισθηματικής διαθεσιμότητας κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού συσχετίστηκαν με πιο υποστηρικτικές συμπεριφορές ελέγχου στο πλαίσιο πειθαρχίας. Οι μεταβλητές περιεχομένου δεν συσχετίστηκαν με την ποιότητα της γονικής συμπεριφοράς αλλά βρέθηκε ότι όσο υψηλότερο το ποσοστό ανασφαλούς-τύπου αποφυγής δεσμού τόσο υψηλότερο ήταν το επίπεδο καθημερινού στρες (Negrao et al. 2015).

Τα αποτελέσματα αναδεικνύουν ότι η πιθανότητα συναισθηματικής διαθεσιμότητας για αλληλεπίδραση με ένα παιδί μέσα στο ελεύθερο παιχνίδι είναι μειωμένη όταν η διανοητική και ψυχική κατάσταση του φροντιστή είναι απορροφημένη από άλλους παράγοντες. Ψυχολογικά, η αναπαράσταση του ασφαλούς δεσμού σχετίζεται με τακτικές που συνδέονται με την ύπαρξη ελέγχου και πειθαρχίας. Τα ευρήματα αυτά τονίζουν τη σχέση της διανοητικής και ψυχικής κατάστασης της μητρικής φιγούρας και του δεσμού με την κατανόηση των γονεϊκών πρακτικών σε ποικίλους τομείς, και μάλιστα υπό το πρίσμα διαφόρων κοινωνικό-πολιτισμικών παραγόντων (Negrao et al. 2015).

3.2 Ο ρόλος της γλωσσικής εκφραστικότητας και του κοινωνικό φόβου

Οι McElwain, Holland, Engle, Wong & Emery (2015), μελέτησαν την ποιότητα δεσμού με διαφορετικό τρόπο, χρησιμοποιώντας μια τροποποιημένη διαδικασία του άδειου κουτιού σε νήπια ηλικίας 33 μηνών. Το δείγμα αποτελούνταν από 128 παιδιά (66 κορίτσια και 62 αγόρια) δυτικών και μη δυτικών κοινωνιών, όπου το 76% του δείγματος ήταν Ευρωπαϊκής και Αμερικανικής καταγωγής. Συγκεκριμένα, οι ερευνητές προσέφεραν στα νήπια ένα άδειο κουτί αναφέροντας ότι το κουτί περιείχε ένα παιχνίδι. Η αντίδραση του παιδιού στην αναζήτηση του παιχνιδιού μπορεί να φωτίσει το πώς σχηματίζεται ο πρώιμος ασφαλής δεσμός .

Στη συγκεκριμένη έρευνα αξιολογήθηκε κατά πόσον η *γλωσσική εκφραστικότητα* (ακουστική κατανόηση και εκφραστική επικοινωνία) και η *κοινωνική φοβία* σχετίζονται με τον ασφαλή δεσμό και την συμπεριφορά του παιδιού. Η κοινωνική φοβία ή το κοινωνικό

άγχος σχετίζεται με τις ανησυχίες και τις αγωνίες του παιδιού όταν βρεθεί αντιμέτωπο με στρεσογόνα γεγονότα (Brumariu & Kerns, 2008). Στη συγκεκριμένη έρευνα η κοινωνική φοβία αξιολογήθηκε από αναφορές των γονέων. Επίσης, εξετάστηκε η υπόθεση για το αν η ανασφαλής δεσμός σε συνδυασμό με τα υψηλά επίπεδα κοινωνικής φοβίας μπορούν να εμποδίσουν την ικανότητα των μικρών παιδιών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά μέτριου βαθμού αγχογόνες καταστάσεις. Οι ερευνητές υπέθεσαν ότι ο ασφαλής δεσμός σε συνδυασμό με τα υψηλά επίπεδα κοινωνικής φοβίας σχετίζεται με περισσότερες στρατηγικές αντιμετώπισης των αγχογόνων καταστάσεων (McElwain et al. 2015).

Από την παραπάνω έρευνα προέκυψε ότι τα περισσότερα παιδιά παρουσίασαν υψηλά επίπεδα αρνητικών συναισθημάτων όταν ήρθαν αντιμέτωπα με το άδειο κουτί, και ότι τα περισσότερα παιδιά προσδοκούσαν να βρουν το παιχνίδι (ψάχνοντας για το χαμένο παιχνίδι). Ωστόσο, τα παιδιά με ασφαλή δεσμό και παράλληλα με υψηλό επίπεδο κοινωνικής φοβίας αντιμετώπισαν *ενεργητικά* την θέα του άδειου κουτιού και ενεπλάκησαν στην αναζήτησή του. Επίσης, όσο περισσότερο ασφαλής ήταν ο δεσμός, τόσο περισσότερη σωματική εγγύτητα εμφάνισαν τα παιδιά με χαμηλή επίπεδα γλωσσικής εκφραστικότητας, σε αντίθεση με τα παιδιά με υψηλά επίπεδα γλωσσικής εκφραστικότητας που εμφάνισαν λιγότερη σωματική εγγύτητα. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τα νήπια με ασφαλή δεσμό αναζητούν τις μητέρες τους σε μέτριου βαθμού δυσκολίας καταστάσεις και αυτό μπορεί να εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο το παιδί είναι σε θέση να το εκφράσει λεκτικά (McElwain et al. 2015).

Συμπερασματικά, η αλληλεπίδραση του είδους δεσμού και της εκδήλωσης φοβικών αντιδράσεων, καθώς και το είδος αντιμετώπισης στρεσογόνων καταστάσεων ποικίλει ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο. Ειδικότερα, ο ασφαλής δεσμός συσχετίστηκε θετικά με την ενεργή αντιμετώπιση μέτριου βαθμού στρεσογόνων καταστάσεων μόνο για τα παιδιά με υψηλή τάση κοινωνικής φοβίας. Αντίθετα, ο ανασφαλής δεσμός δεν συσχετίστηκε με την ενεργή αντιμετώπιση στρεσογόνων καταστάσεων στα παιδιά με χαμηλότερη τάση κοινωνικής φοβίας. Επίσης, η έρευνα έδειξε ότι τα παιδιά με ασφαλή δεσμό που ιδιοσυγκρασιακά εκδηλώνουν φόβο μπορούν να εκδηλώσουν θετική αντιμετώπιση του στρεσογόνου παράγοντα. Εν κατακλείδι, τα παιδιά που εκδηλώνουν κοινωνικό άγχος, αλλά ωστόσο έχουν αναπτύξει ασφαλή δεσμό και για αυτά η μητέρα αποτελεί πηγή ασφάλειας, διαχειρίζονται με θετικό τρόπο τις στρεσογόνες καταστάσεις μέτριου βαθμού που αντιμετωπίζουν.

3.3 Ο ρόλος του φόβου

Οι Coppola, Pronzetti, Aurelli και Vaughn (2015), διεξήγαγαν εργαστηριακή μελέτη με 38 μητέρες ιταλικής καταγωγής και τα βρέφη τους ήταν ηλικίας 24 μηνών. Ο σκοπός της έρευνας ήταν να μελετηθεί η αλληλεπίδραση μητέρας- βρέφους κατά την εκδήλωση ενός φόβου, για να δουν αν η ανάλογη αντίδραση σχετίζεται με το είδος του δεσμού (ασφαλή ή ανασφαλή). Ο φόβος αποτελεί μια συναισθηματική κατάσταση που σχετίζεται με τον δεσμό. Η υπόθεση της παρούσας μελέτης ήταν ότι τα βρέφη με ασφαλή δεσμό θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν θετικά κάποιο φόβο σε αντίθεση με τα βρέφη με ανασφαλή δεσμό.

Συγκεκριμένα, σε ένα πείραμα όπου συμμετείχαν τα βρέφη με την μητέρα τους έκανε μία απρόσμενη παρουσία ένα τηλεκατευθυνόμενο παιχνίδι (φίδι) για να αποσπάσει την προσοχή του παιδιού. Σύμφωνα με τις αντιδράσεις των νηπίων στο τρομακτικό παιχνίδι αναδείχθηκαν δυο ομάδες, των παιδιών που αντιμετώπιζαν τον φόβο χωρίς να χρειάζονται την παρέμβαση και την υποστήριξη της μητέρας τους και αυτών που ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τον φόβο. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η αντίδραση στο νέο αντικείμενο σχετίστηκε σημαντικά με το είδος του δεσμού. Τα βρέφη που είχαν αναπτύξει ασφαλή δεσμό με τις μητέρες τους, εξέφραζαν λιγότερο φόβο απέναντι στο νέο παιχνίδι και δοκίμαζαν την εξερεύνηση του. Αντιθέτως, τα βρέφη με ανασφαλή δεσμό-τύπου αποφυγής αισθάνονταν φόβο, απέφευγαν το παιχνίδι και αντιμετώπιζαν δυσκολίες στη διαχείριση του φόβου τους χωρίς την παρέμβαση της μητέρας. Γενικά, τα βρέφη με ασφαλή δεσμό αποδείχθηκε ότι διαχειρίζονται καλύτερα τις αγχογόνες καταστάσεις και είναι περισσότερα αυτόνομα (Coppola et al. 2015).

Συνολικά, σε αυτά τα ερευνητικά δεδομένα, φαίνεται η χρήση νέων μεθόδων προσέγγισης του δεσμού εκτός από την Συνθήκη του Ξένου, αλλά και η προσέγγιση νέων χαρακτηριστικών σε σχέση με την ποιότητα του δεσμού προσφέροντας νέα γνώση στην θεωρία του δεσμού. Συγκεκριμένα, το είδος του δεσμού έχει μελετηθεί κυρίως σε σχέση με την μητρική ευαισθησία. Ωστόσο, στις παρούσες έρευνες ο δεσμός μελετήθηκε σε σχέση με άλλα πεδία, όπως την συναισθηματική διαθεσιμότητα και την πειθαρχία της μητέρας προς το παιδί της, δείχνοντας σημαντικά στοιχεία για το είδος του δεσμού (ασφαλής, ανασφαλής). Επίσης, το βρέφος χαρακτηρίζεται από συναισθηματικές αλλά και γνωστικές εκδηλώσεις, όπως κοινωνικό άγχος, γλωσσική εκφραστικότητα και συναισθηματικό φόβο όπου πιστοποιούν το γεγονός αυτές οι εκδηλώσεις προσδιορίζουν σημαντικά το είδος δεσμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Η ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ

Ο πολιτισμός μπορεί να οριστεί ως *«μια αφαιρετική αναφορά σε πολλαπλά πλαίσια νοηματοδότησης που όλοι οι άνθρωποι κατασκευάζουν και τα οποία καθορίζουν αφαιρετικά και καθοδηγούμενα από κανόνες, νοήματα και συμπεριφορές* (Harwood, Miller & Lucca Izazary, 1995, σελ. 31). Ο δεσμός εμφανίζεται σε όλους τους πολιτισμούς. Ωστόσο, παρά το γενικό αυτό συμπέρασμα εξακολουθεί να υπάρχει ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον στις πολιτισμικές διαφορές ως προς το είδους του δεσμού. Κάθε πολιτισμός εμπεριέχει τα δικά του μοναδικά πρότυπα συμπεριφοράς που δεν είναι γνώριμα στα άτομα διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης. Οι δράσεις των ατόμων καθώς και οι πεποιθήσεις τους δεν μπορούν να ερμηνευτούν ανεξάρτητα από το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται (Giddens, 2002). Το πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται το βρέφος έχει αντίκτυπο σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών συμπεριφορών, συμπεριλαμβανομένου και του είδους του δεσμού (Agishtein & Brumbaugh, 2013). Συγκεκριμένα σύμφωνα, με τον Καφέτσιος & Λεοντοπούλου, (2006) τα μοτίβα δεσμού μεταξύ μητέρας-βρέφους αντικατοπτρίζουν τις πολιτισμικές αξίες κάθε κοινωνίας, ιδιαίτερα τις πολιτισμικές διαφορές οι οποίες είναι γνωστές με τους όρους ατομικισμός-κολεκτιβισμός. Οι σχέσεις δεσμού επηρεάζονται από τις επικρατούσες δομές δράσης και αλληλεπίδρασης που εκδηλώνονται στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο. *«Αυτές οι δομές δράσης και αλληλεπίδρασης περιγράφονται ως ανεξάρτητες και ως αλληλεξαρτημένες δομές του εαυτού»* (Καφέτσιος & Λεοντοπούλου, 2006, σελ.4) και μπορούν να εξηγήσουν την ποιότητα των σχέσεων δεσμού μητέρας-βρέφους που χαρακτηρίζει κάθε κοινωνία.

Οι δυτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από έναν *ανεξάρτητο προσανατολισμό* όπου οι μητέρες από αυτά τα πλαίσια κοινωνικοποιούνται με τα παιδιά τους με στόχο την αυτονομία. Η επίτευξη αυτονομίας είναι ο πρωταρχικός στόχος στη διαδικασία κοινωνικοποίησης. Στις μη δυτικές κοινωνίες οι οικογένειες χαρακτηρίζονται από έναν *αλληλοεξαρτώμενο προσανατολισμό*. Σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο σημαντικό στοιχείο είναι η έκφραση θετικών συναισθημάτων καθώς και η αποφυγή ή και καταστολή των αρνητικών συναισθημάτων (Wormann., Holodynski., Kartnet., & Keller, 2012). Βάση του μοντέλου του εαυτού, θεωρείται ότι στις δυτικές κοινωνίες με ατομικιστική κουλτούρα, η αντίληψη του εαυτού είναι ανεξάρτητου τύπου και ο δεσμός μεταξύ μητέρας και βρέφους αναμένεται να είναι ανασφαλής. Αντίθετα, στις μη δυτικές- κολεκτιβιστικές κοινωνίες, η αντίληψη του

εαυτού είναι αλληλοκεντρική και ο δεσμός αναμένεται να είναι ασφαλής (Carlson & Harwood· Jin et al. 2012). Συγκεκριμένα, η συμπεριφορά, τα πρότυπα, οι νόρμες, οι πεποιθήσεις της μητέρας σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο επηρεάζονται και διαμορφώνονται σε σχέση με τον πολιτισμό (ανεξάρτητος και αλληλοεξαρτώμενος εαυτός) εξηγώντας τον τρόπο που η κάθε μητέρα ανταποκρίνεται στο βρέφος, άρα και στο είδος του δεσμού που αναπτύσσεται. Η εκτίμηση της ποιότητας των σχέσεων δεσμού μητέρας-βρέφους που χαρακτηρίζει κάθε κοινωνία μπορεί να στηριχθεί σε αυτές τις δομές δράσης και αλληλεπίδρασης (Καφέτσιος & Λεοντοπούλου, 2006).

Στους πολιτισμούς, όπου προάγεται το μοντέλο του ανεξάρτητου εαυτού, η αυτοαντίληψη επιτυγχάνεται διαμέσου της συμπεριφοράς του ατόμου, η οποία είναι δομημένη και δίνει νόημα κυρίως σε σχέση με το δικά του συναισθήματα, σκέψεις, και δράσεις και όχι με αναφορά στους άλλους. Το μοντέλο του ανεξάρτητου εαυτού είναι χαρακτηριστικό των δυτικών κοινωνιών. Το μοντέλο της αλληλεξάρτησης είναι χαρακτηριστικό των μη δυτικών κοινωνιών και προϋποθέτει να αντιλαμβάνεται το άτομο τον εαυτό του ως μέρος μιας αλληλοεξαρτώμενης σχέσης, όπου η συμπεριφορά του αναγνωρίζεται, καθορίζεται και εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τον φορέα που επεξεργάζεται τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις ενέργειες του στα πλαίσια της διαπροσωπικής σχέσης (Markus., Hazel., & Kitayama, 1991). Επισημάνεται βάση βιβλιογραφικής ανασκόπησης, ότι και οι δύο τύποι πολιτισμού, ανεξάρτητος και αλληλοεξαρτώμενος, δε συναντώνται αποκλειστικά και μόνο σε δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες αντίστοιχα, γεγονός που σχετίζεται με την επιρροή των ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων εις το πέρας των χρόνων. Για παράδειγμα οι λατινογενείς κοινωνίες, παρόλο που περιλαμβάνονται στους δυτικούς πολιτισμούς, αποτελούν κολεκτιβιστική κοινωνία.

Σε συμφωνία με τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας, στην περίπτωση των κολεκτιβιστικών πολιτισμών όπου προωθείται η ανάπτυξη του αλληλοεξαρτώμενου εαυτού, τα πρότυπα συμπεριφοράς αναλογούν στο ομαδικό πνεύμα και την εμπλοκή των άλλων και αναμένεται ότι οι μητέρες, με τη σειρά τους, θα εμπλακούν στη ζωή των παιδιών τους. Επίσης, θα ανταποκριθούν στα καλέσματα των βρεφών τους αναπτύσσοντας ασφαλή δεσμό, γιατί αυτό επιτάσσει η κουλτούρα τους, οπότε πρέπει να ακολουθήσουν τα πρότυπα συμπεριφοράς, και γιατί με αυτό τον τρόπο θα διοχετεύσουν στην επομένη γενιά το συνεργατικό πνεύμα και άλλες συναφείς αξίες. Αντίθετα, στις δυτικές κοινωνίες, οι μητέρες αναμένεται να εμπλέκονται λιγότερο στη ζωή των παιδιών τους αναπτύσσοντας ανασφαλή

δεσμό, καθώς υπάρχει η πεποίθηση ότι τα παιδιά είναι καλό να μεγαλώνουν και να γίνονται αυτόνομα, ώστε να προάγεται η ατομική ευημερία, πρωτίστως. Στους πολιτισμούς αυτού, υπάρχει η πεποίθηση ότι το δυνατό παιδί είναι το ανεξάρτητο παιδί (π.χ. ΗΠΑ, Γερμανία) και το συνολικό καλό επιτυγχάνεται αν το κάθε άτομο χωριστά έχει αναπτύξει τις ατομικές του ικανότητες στο πλαίσιο μιας δυναμικής προσωπικότητας.

4.1 Πολιτισμική μελέτη του δεσμού

Το έργο της πολιτισμικής μελέτης αναφορικά με το δεσμό είναι να προσδιορίσει τι είναι καθολικό και τι είναι πολιτισμικά εξαρτώμενο στην ανάπτυξη της σύνδεσης μεταξύ φροντιστών και νηπίων και αν οι πολιτισμικές συνθήκες επηρεάζουν σημαντικά την το είδους του δεσμού.

Σχετικές μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί κυρίως στους πολιτισμούς της Βόρειας Αμερικής και Δυτικής Ευρώπης, που συνιστούν δυτικούς ατομικιστικού είδους πολιτισμού. Ωστόσο, άλλοι ερευνητές έχουν μελετήσει τον βρεφικό δεσμό και σε άλλους μη δυτικούς-κολεκτιβιστικούς πολιτισμούς, όπως το Ισραήλ, η Ιαπωνία, η Ινδονησία, Αφρική και Κίνα. Η ερευνητική επισκόπηση στηρίζεται στην ανίχνευση των πολιτισμικών διαφορών αλλά και ομοιοτήτων ως προς τους τύπους δεσμών που αναπτύσσεται σε συνάρτηση με το πολιτισμικό πλαίσιο και την κουλτούρα.

4.2 Μεθοδολογία της πολιτισμικής προσέγγισης του δεσμού

Η βασική πειραματική διαδικασία που χρησιμοποιήθηκε από τους περισσότερους ερευνητές ήταν η «Συνθήκη του Ξένου» της Ainsworth. Επίσης, κάποιοι ερευνητές χρησιμοποίησαν την κλίμακα δεσμού *AQS* (Attachment Q-sort) για την μέτρηση της βρεφικής ασφάλειας και την κλίμακα *MBQS* (Maternal Behavior Q-set) για τη μέτρηση της μητρικής συμπεριφοράς ή μητρικής ευαισθησίας (Ainsworth & Bell, 1970· Ainsworth, Blehar & Wall, 1978· Vaughn & Waters, 1990).

4.2.1 Η πειραματική διαδικασία της Συνθήκης του Ξένου

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες η μέθοδος της *Συνθήκης του Ξένου* χρησιμοποιείται ευρέως στην έρευνα για την ανάπτυξη των ατομικών διαφορών του δεσμού μεταξύ φροντιστών και νηπίων. Εκτός από τις Πολιτείες της Αμερικής, η «Συνθήκη του Ξένου» έχει εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες, όπως Γερμανία, Ιαπωνία, Σουηδία, Ολλανδία, Ισραήλ,

Ιταλία, Χιλή, Ινδονησία, Αφρική, Κορέα κ.α (Van IJzendoorn, 1990a· Sagi, Van IJzendoorn & Karie, 1991· Valenzuela, 1997· Zevalkink, 1999· True, Pisani, Oumar, 2001· Jin, Jacobvitz, Hazen & Jung, 2012· Simonelli, 2014· Grossman & Grossman, 1991).

Οι πολιτισμικές έρευνες που αξιοποιούν τη Συνθήκη του Ξένου αναδεικνύουν τις διαφορές των τύπων δεσμού σε δυτικούς και μη δυτικούς πολιτισμούς, με στόχο να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό εμφανίζεται ο κάθε τύπος δεσμού στα διάφορα πολιτισμικά πλαίσια (Simonelli, 2014· Waters & Deane, 1985).

Η αξιοπιστία και η προβλεπτική εγκυρότητα του μέτρου ταξινόμησης της Ainsworth είναι αρκετά υψηλή στις ΗΠΑ και σε Δυτικούς ευρωπαϊκούς πληθυσμούς. Μια από τις πιο σημαντικές συνεισφορές της μεθόδου είναι η αναγνώριση των μοτίβων δεσμού. Η μέθοδος αυτή επέτρεψε στους ερευνητές να περιγράψουν και να επεξηγήσουν τις ατομικές διαφορές στις πρώιμες σχέσεις με έναν απλό τρόπο που προβλέπει σημαντικές αναπτυξιακές εκβάσεις στην μελλοντική ζωή του βρέφους (Solomon και George, 2008).

Ωστόσο, η πειραματική διαδικασία της Συνθήκης του Ξένου εμφανίζει κάποιους μεθοδολογικούς περιορισμούς. Το σύστημα βαθμολόγησης αποτυπώνει ταξινομική και όχι ποσοτική αξιολόγηση. Επίσης, η κατανομή των υποκειμένων ως προς τους τύπους δεσμού δεν είναι σαφώς ισορροπημένη, όπως υποστηρίζεται από τους Waters και Deane (1985), με αποτέλεσμα τα δεδομένα που συγκεντρώνονται να προσφέρουν λιγότερες πληροφορίες και λιγότερες επιλογές για την ανάλυση δεδομένων. Επιπλέον, απαιτούνται μεγαλύτερα δείγματα και πιο εξειδικευμένες μέθοδοι δειγματοληψίας. Η διαδικασία της Συνθήκης του Ξένου φαίνεται να είναι κατάλληλη μεθοδολογικά μόνο για ένα περιορισμένο εύρος ηλικίας. Δεν είναι κατάλληλη μέθοδος για την αξιολόγηση της αναπτυξιακής αλλαγής (Waters & Deane, 1985).

Επομένως αναδεικνύεται η ανάγκη για την ανάπτυξη εναλλακτικών στρατηγικών αξιολόγησης του δεσμού. Έτσι, κάποιοι ερευνητές χρησιμοποίησαν άλλα εργαλεία αξιολόγησης του δεσμού, όπως την κλίμακα AQS (Attachment Q-sort) και MBQS (Maternal Behavior Q-set) για να μελετήσουν το φαινόμενο (Waters & Deane, 1985).

4.2.2 Η αξιολόγηση της βρεφικής ασφάλειας και μητρικής, συμπεριφοράς με τις κλίμακες AQS(Attachment Q-sort) και MBQS (Maternal Behavior Q-set)

Η Κλίμακα Αξιολόγησης του Δεσμού *Q-sort* (*Attachment Q-sort*) είναι ένα ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιείται ως ένα ποσοτικό μέτρο της βρεφικής ασφάλειας. Η μέθοδος

Q-sort εισήχθη από τον Stephenson και έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς στην αξιολόγηση της προσωπικότητας και στην αναπτυξιακή έρευνα (Waters & Deane, 1985· Vaughn & Waters, 1990).

Η κλίμακα αξιολόγησης του δεσμού Q-sort (AQS) αποτελείται από 90 στοιχεία που σχετίζονται με την ασφαλή και ανασφαλή δεσμό και περιγράφουν συμπεριφορές των παιδιών ηλικίας μεταξύ 12 και 48 μηνών. Τα 90 στοιχεία της κλίμακας επιτρέπουν στους ερευνητές να περιγράψουν και να αξιολογήσουν την οργάνωση της ασφαλούς συμπεριφοράς σε φυσικό περιβάλλον, όπως στο σπίτι, στον παιδικό σταθμό ή στην παιδική χαρά (Posada, 2013).

Η συνολική βαθμολογία για κάθε βρέφος απεικονίζεται σε μία κλίμακα που κυμαίνεται από 1.0 (δηλαδή πολύ ασφαλής δεσμός) έως -1.0 (δηλαδή πολύ ανασφαλής δεσμός). Η κλίμακα *MBQS* (*Maternal Behavior Q- set*) αποτελεί το δεύτερο στάδιο επιτρέποντας στους ερευνητές να περιγράψουν τα σχήματα οργάνωσης της μητρικής συμπεριφοράς, παρέχοντας μεταξύ άλλων έναν δείκτη της ποιότητας της μητρικής φροντίδας ή μία βαθμολογία της μητρικής ευαισθησίας (MBQS). Η κλίμακα αξιολόγησης της μητρικής φροντίδας (MBQS), η οποία βασίστηκε στο εννοιολογικό πρότυπο της Ainsworth, περιλαμβάνει 90 στοιχεία που περιγράφουν τη συμπεριφορά μιας μητέρας κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασής της με το βρέφος της (Minde, 2006· Posada, 2013· Waters & Deane, 1985· Vaughn & Waters, 1990· Clement & Barnett, 2002).

Τα πλεονεκτήματα της AQS σε σχέση με την μέθοδο της Συνθήκης του Ξένου είναι ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ένα ευρύ ηλικιακό φάσμα. Οι τύποι δεσμού είναι σαφώς καθορισμένοι και τα ατομικά χαρακτηριστικά των περιγραφών AQS μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους. Επίσης, αυτή η μέθοδος είναι βασισμένη σε νατουραλιστικές παρατηρήσεις είτε από φροντιστές ή από εκπαιδευόμενους παρατηρητές, δεν απαιτεί εργαστήριο και μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Επιπλέον, φαίνεται να είναι ένα αξιόπιστο μέσο παρατήρησης για την μέτρηση της Συνθήκης του Ξένου και μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πολιτισμικά ουδέτερο εργαλείο αξιολόγησης, καθώς οι συμπεριφορές που χαρακτηρίζονται ως ασφαλής ή ανασφαλής δεσμός είναι παρόμοιες σε όλον τον κόσμο (Bakermans-Kranenburg, Van IJzendoorn, & Kroonenberg, 2004· Minde, 2006· Vaughn & Waters, 1990).

Παρά τα θετικά της συγκεκριμένης μεθόδου, υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί, όπως περιγράφονται από τους Water και Vaughn (1990). Αρχικά, υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στις βαθμολογήσεις της Συνθήκης του Ξένου και της μεθόδου AQS σχετικά με τον δεσμό. Επίσης, η συγκεκριμένη μέθοδος δεν μπορεί να επαναληφθεί με

αποτέλεσμα να περιορίζεται η εγκυρότητα της. Επιπλέον, η μέθοδος αξιολόγησης AQS δεν δίνει αρκετές πληροφορίες σχετικά με το είδος του δεσμού και τα κριτήρια της μεθόδου AQS έχουν σχηματιστεί κυρίως για την μελέτη των βρεφών σε δυτικές κοινωνίες και όχι τόσο σε άλλους πολιτισμούς (Posada et al. 1995· Sagi et al. 1995· Water & Vaughn, 1990· Van IJzendoorn et al. 2004).

Επίσης, η Κλίμακα Μητρικής Συμπεριφοράς MBQS (Maternal Behavior Q-set) είναι σημαντική, γιατί σχεδιάστηκε από την Ainsworth και τους συνεργάτες της μέσα από πολύωρη παρατήρηση πεδίου και ειδικές εργαστηριακές μελέτες της αλληλεπίδρασης μητέρας-βρέφους σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια. Επιπλέον, το συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο, εμφανίζει καλή δομική εγκυρότητα. Η κλίμακα αξιολόγησης της μητρικής συμπεριφοράς MBQS, και κυρίως η υποκλίμακα αξιολόγησης της μητρικής ευαισθησίας, εκτός από δείκτης κοινωνικο-συναισθηματικής ανάπτυξης του βρέφους, είναι και δείκτης της βρεφικής και προσχολικής γνωστικής ανάπτυξης. Τέλος, η συγκεκριμένη κλίμακα παρέχει έναν αριθμό μητρικών και περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών που συνδέονται με τη μητρική συμπεριφορά, όπως η μητρική εκπαίδευση, το επίπεδο του μητρικού δεσμού και γονικό άγχος (Tarabulsky, Provost, Bordeleau, Trudel-Fitzgerald, C, Moran, Pederson,....& Pierce, 2009).

Τα μειονεκτήματα της κλίμακας μητρικής συμπεριφοράς MBQS είναι ότι οι αξιολογήσεις πραγματοποιούνται μέσα από μια ή δύο επισκέψεις κατ' οίκον, χρονικής διάρκειας δυο ωρών και η ταξινόμηση των 90 στοιχείων μητρικής συμπεριφοράς απαιτούν χρόνο μεταξύ 30 και 45 λεπτών. Επομένως, ο χρόνος της αξιολόγησης της μητρικής συμπεριφοράς δεν είναι επαρκής και μπορεί να περιορίσει την εγκυρότητα του συγκεκριμένου εργαλείου. Επίσης, οι ερευνητές που δουλεύουν με μεγάλα δείγματα επιλέγουν να στραφούν στις αναφορές των ίδιων των μητέρων, οι οποίες όμως περιορίζουν την εγκυρότητα των δεδομένων (Tarabulsky et al. 2009).

4.3 Οι πρώτες μελέτες της Ainsworth για τον δεσμό στην Ουγκάντα και στη Βαλτιμόρη

Οι πρώτες πολιτισμικές μελέτες του δεσμού διεξήχθησαν από την Ainsworth στην Ουγκάντα και στη Βαλτιμόρη. Η Ainsworth μελέτησε 28 πολυγαμικές και μονογαμικές οικογένειες, χριστιανικού και μουσουλμανικού θρησκευάτος, που ζούσαν σε χωριά γύρω από την Καμπάλα. Στην μελέτη συμμετείχαν τα βρέφη με τις μητέρες τους που βρίσκονταν ακόμα σε περίοδο θηλασμού, παρατηρώντας τα κάθε δύο εβδομάδες για μία περίοδο εννέα

μηνών, ενώ κάθε επίσκεψη διαρκούσε δύο ώρες. Η ερευνήτρια πήρε συνέντευξη από τις μητέρες σχετικά με τις πρακτικές της βρεφικής φροντίδας και την ανάπτυξη του βρέφους και έπειτα παρατήρησε την αλληλεπίδραση μητέρας-βρέφους (Ainsworth, 1985· Ainsworth & Bowlby, 1991· Bretherton, 1995· Bretherton, 2003· Posada, 2013).

Η Ainsworth, μέσα από τη διαδικασία της συνέντευξης, ανέδειξε τη σημασία της μητρικής ευαισθησίας στα μηνύματα του βρέφους. Οι μητέρες οι οποίες έδιναν ολοκληρωμένες και ακριβείς πληροφορίες και προσέφεραν αυθόρμητες λεπτομέρειες βαθμολογήθηκαν ως πολύ ευαίσθητες, σε αντίθεση με άλλες μητέρες που φάνηκε να μην γνωρίζουν τις αποχρώσεις της συμπεριφοράς του βρέφους. Η Ainsworth διέκρινε τα νεαρά υποκείμενα σε τρεις ομάδες, τα βρέφη με ασφαλή δεσμό, τα βρέφη με ανασφαλή δεσμό και τα βρέφη χωρίς δεσμό. Τα βρέφη με ανασφαλή δεσμό έκλαιγαν πολύ, ακόμα και όταν η μητέρα τους ήταν παρούσα. Τα βρέφη με ασφαλή δεσμό έκλαιγαν λίγο όταν η μητέρα τους ήταν απύσχα ή ετοιμαζόταν να φύγει και τα βρέφη με μη δεσμό έμεναν μόνα τους για μεγάλο χρονικό διάστημα και δεν έδειχναν ενδιαφέρον προς το πρόσωπο της μητέρας (Ainsworth & Bowlby, 1991· Bretherton, 1995).

Το 1955 η Ainsworth διεξήγαγε μια παρόμοια μελέτη με 26 οικογένειες στην Βαλτιμόρη των Η.Π.Α. Στην έρευνα της Βαλτιμόρης η Ainsworth, όπως αναφέρεται στο άρθρο του Posada (2013), συσχέτισε τη μητρική ευαισθησία με τον ρόλο της μητέρας ως ασφαλή βάση. Μελετώντας την ανάπτυξη της διασύνδεσης των νηπίων με τις μητέρες ενδιαφέρθηκε για την περιγραφή της διαδικασίας, αναγνωρίζοντας τις ρίζες της διαφορετικότητας ως προς την ποιότητα της διασύνδεσης, αξιοποιώντας πιο προηγμένη μεθοδολογία σε σχέση με τη μελέτη της Ουγκάντας (Posada, 2013).

Στη μελέτη της Βαλτιμόρης, σε κάθε οικογένεια πραγματοποιούνταν μηνιαίες επισκέψεις για ένα χρόνο οι οποίες διαρκούσαν τέσσερις ώρες, προκειμένου να ενθαρρύνουν την μητέρα να συμπεριφέρεται φυσιολογικά, ακολουθώντας την κανονική φροντίδα του βρέφους και τις συνηθισμένες καθημερινές δραστηριότητες της. Τα βασικά δεδομένα είχαν μορφή αφηγηματικής έκθεσης και καταγράφηκαν με ένα είδος στενογραφίας (σημειώσεις που γίνονταν κάθε πέντε λεπτά και αργότερα μεταγράφονταν σε ένα μαγνητόφωνο). Οι καταγεγραμμένες αφηγήσεις έγιναν η βάση για την ανάλυση των δεδομένων. Οι αναλύσεις των δεδομένων επικεντρώθηκαν στις συγκυρίες αλληλεπίδρασης που ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για την συμπεριφορά δεσμού όπως, το κλάμα, η σίτιση, η πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπίδραση, η σωματική επαφή, ο αποχωρισμός και η επανένωση και στο πώς οι αλληλεπιδράσεις αυτές εξελίσσονται κατά την διάρκεια της ανάπτυξης του βρέφους. Αυτές

οι συνθήκες αλληλεπίδρασης απέδειξαν σαφώς ότι όταν μια μητέρα ανταποκρίνεται στο βρέφος με ευαισθησία κατά την διάρκεια των τριών πρώτων μηνών της ζωής του, το ζεύγος έχει περισσότερο αρμονική σχέση κατά την διάρκεια του τελευταίου τριμήνου του πρώτου έτους του βρέφους. Επίσης, τα βρέφη παρουσίασαν σε μεγάλο ποσοστό ασφαλή δεσμό και σε μικρότερο ποσοστό ανασφαλή δεσμό (αποφευκτική ή αμφιθυμική) (Ainsworth, 1985· Berghaus, 2011· Bretherton, 1995· Bretherton, 2003).

Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι το είδος δεσμού είναι κοινό και για τους δυο πολιτισμούς. Και στους δυο πολιτισμούς το βρέφος μέχρι την ηλικία των δυο ετών παραμένει σε άμεση σχέση με αυτόν που έχει αναλάβει την φροντίδα του, ειδικά όταν νοιώθει ότι απειλείται από επικίνδυνες καταστάσεις (Keller, 2012· Van IJzendoorn, 1990a). Επίσης, και στους δυο πολιτισμούς οι φροντιστές δημιουργούν ένα ασφαλές καταφύγιο για το βρέφος που τους δίνει την δυνατότητα να εξερευνήσουν το περιβάλλον τους. Έπειτα, σύμφωνα με την Ainsworth, η μητρική ευαισθησία είναι ο καθοριστικός παράγοντας στην ποιότητα του δεσμού, που ορίζεται ως η ικανότητα των μητέρων να αντιλαμβάνονται και να ερμηνεύουν με ακρίβεια τα σήματα επικοινωνίας των βρεφών τους, για να ανταποκριθούν σε αυτά κατάλληλα και έγκαιρα. Μέσα από αυτές τις πρώτες έρευνες φάνηκε να επιβεβαιώνεται εν μέρει η υπόθεση της καθολικότητας του δεσμού.

Στα ευρήματα των αρχικών μελετών της Ainsworth φαίνεται ότι ισχύει η καθολικότητα ως προς το είδος του δεσμού και η υπόθεση της μητρικής ευαισθησίας, παρόλο που έχουμε να κάνουμε με δυο διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια (δυτικός πολιτισμός- μη δυτικός πολιτισμός). Ωστόσο, οι αρχικές μελέτες δε συμπεριλαμβάνονται στη διαπολιτισμική επισκόπηση του δεσμού. Αρχικά, γιατί δε μετρούν την επιρροή πολιτισμικών στοιχείων στην ποιότητα του δεσμού. Οι πρώτες έρευνες δεν είναι πολιτισμικές, από αυτές απορρέουν βαθμολογίες ταξινόμησης και όχι ποσοτικά δεδομένα. Υπήρξε μεγάλη η συνεισφορά της μεθόδου στην ταξινόμηση του δεσμού. Η ταξινόμηση της Ainsworth χρησιμοποιήθηκε αργότερα από μελετητές σε πολιτισμικές μελέτες σε δυτικούς και μη δυτικούς πολιτισμούς, ώστε να διερευνηθεί ο βαθμός εμφάνισης του κάθε τύπου δεσμού στα διάφορα πολιτισμικά πλαίσια (Simonelli, 2014· Waters & Deane, 1985).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΕΣΜΟ

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των τύπων δεσμού μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων. Ειδικότερα, υποθέτουμε ότι οι διάφοροι τύποι δεσμού (ασφαλής, αμφιθυμικός, αποφευκτικός και αποδιοργανωμένος) αποτελούν ένα κατασκεύασμα που δεν μπορεί να επαληθευτεί σε όλα τα πολιτισμικά περιβάλλοντα και επιπρόσθετα η διαδικασία δεσμού διαφοροποιείται ανάμεσα σε ιδιοκεντρικούς (δυτικοί πολιτισμοί) και σε αλλοκεντρικούς (μη δυτικοί πολιτισμοί).

Για την επίτευξη των στόχων της παρούσας εργασίας πραγματοποιήθηκε συλλογή ερευνητικών δεδομένων που αφορούν την έννοια του δεσμού τόσο στην χώρα μας όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η βιβλιογραφική έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως σε μελέτες που έχουν δημοσιευθεί σε άρθρα επιστημονικών περιοδικών από το 1986 μέχρι το 2016. Ο εντοπισμός των μελετών πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής αναζήτησης. Εντοπίστηκαν είκοσι μελέτες από δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες. Η βιβλιογραφική έρευνα ήταν περισσότερο θεματική και επικεντρώθηκε σε πληροφορίες που προκύπτουν σχετικά με την βρεφική και μητρική συμπεριφορά σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια τις οποίες θα παρουσιάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Στην παρούσα ερευνητική μελέτη βασιστήκαμε σε 20 πολιτισμικές μελέτες του δεσμού από δυτικά και μη δυτικά πολιτισμικά πλαίσια. Στην περίπτωση των δυτικών πολιτισμών τα δείγματα προέρχονταν από την Γερμανία, την Ολλανδία, την Αμερική, την Ισπανία, την Ελλάδα και την Ιταλία. Στους μη δυτικούς πολιτισμούς, τα δείγματα προέρχονταν από την Ιαπωνία, το Ισραήλ, την Αφρική, την Κορέα, την Ινδονησία και την Κίνα. Η έρευνα βασίστηκε στον βρεφικό δεσμό και τα δείγματα των πολιτισμικών ερευνών αποτελούνταν αποκλειστικά από ζεύγη μητέρας-βρέφους. Ωστόσο, ο δεσμός μελετήθηκε όχι μόνο με βάση πολιτισμικά κριτήρια (δυτικές και μη δυτικές κουλτούρες), αλλά και με βάση κοινωνικό-οικονομικά που έδειξαν να καθορίζουν σημαντικά το είδος του δεσμού σε αντίθεση με τα κλινικά χαρακτηριστικά, που δεν έδειξαν σημαντική συσχέτιση και επιπλέον τα ερευνητικά δεδομένα για τα κλινικά χαρακτηριστικά ήταν ελλιπή, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να υποστηριχτεί η άποψη για την σημαντική επίδραση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Τέλος, παρουσιάζονται και δύο διαχρονικές μελέτες για τον δεσμό (Αμερική και Σουηδία).

5.1 Αποτελέσματα βιβλιογραφικής ανασκόπησης

Οι περισσότεροι θεωρητικοί του δεσμού πρεσβεύουν ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι σχετικά μικρές και επικεντρώνονται στην καθολικότητα ως προς τους τύπους δεσμού. Ωστόσο, μελετώντας τον δεσμό μεταξύ Δυτικών και μη Δυτικών κοινωνιών αλλά και εντός των ίδιων πολιτισμών η καθολικότητα ως προς το είδος δεσμού φαίνεται να αμφισβητείται. Η ποιότητα της σχέσης μητέρας-βρέφους είναι διαφορετική ανάλογα με το πολιτισμικό πλαίσιο και συνεπώς το είδος του δεσμού διαφοροποιείται ανάλογα με το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο.

Στις δυτικές κοινωνίες οι άνθρωποι γενικά επιδεικνύουν ανεξάρτητη δομή του εαυτού το οποίο σημαίνει ότι αντιλαμβάνονται και συμπεριφέρονται με τρόπους ανεξάρτητα από τους άλλους. Στις δυτικές κοινωνίες έμφαση δίδεται στις ατομικές διαφορές, σε αντίθεση με τις μη δυτικές κοινωνίες που επιμένουν στις αλληλοεξαρτώμενες σχέσεις και προάγουν την αλληλεξάρτηση μεταξύ των ανθρώπινων σχέσεων (Markus, Hazel., & Kitayama, 1991). Η ανεξάρτητη και αλληλοεξαρτώμενη δομή του εαυτού καθορίζει σημαντικά το είδος του δεσμού που θα αναπτύξει το βρέφος σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο, γεγονός που περιορίζει την οικουμενικότητα ως προς την ποιότητα και τους τύπους δεσμού. Συγκεκριμένα, η σχετική βιβλιογραφία υποδεικνύει, ότι στις δυτικές κοινωνίες προάγεται η ανεξαρτησία και ενδεχομένως σε αυτά τα πλαίσια τα βρέφη θα αναπτύξουν ανασφαλή δεσμό, ενώ στις μη δυτικές κοινωνίες προάγεται η αλληλεξάρτηση στο οποίο αναμένεται τα βρέφη να αναπτύξουν ασφαλή δεσμό.

Με βάση τα παραπάνω, σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα που σχετίζονται με τις πολιτισμικές διαφορές ως προς την εξέχουσα θέση του είδους του δεσμού όπως προέκυψαν από την βιβλιογραφική ανασκόπηση, βασιζόμενοι στο μοντέλο του ανεξάρτητου και αλληλοεξαρτώμενου εαυτού στις δυτικές κοινωνίες και στις μη δυτικές κοινωνίες. Επίσης, εκτός από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, το είδος του δεσμού φαίνεται να επηρεάζεται σημαντικά και από τα κοινωνικά, οικονομικά και κλινικά χαρακτηριστικά τα οποία θα αναδείξουμε μέσα από τις πολιτισμικές έρευνες.

5.2 Η πρώτη μελέτη του δεσμού με την μέθοδο μετα-ανάλυσης

Το 1988 σε μια μετα-ανάλυση των Van IJzendoorn και Krooneberg συλλέχθηκαν στοιχεία από 32 δείγματα για να μελετηθεί ο βρεφικός δεσμός από 8 διαφορετικές χώρες. Τα βρέφη είχαν μέση ηλικία 21 μηνών και σε όλα τα δείγματα η μέθοδος η οποία

χρησιμοποιήθηκε ήταν η Συνθήκη του Ξένου. Υπολογίστηκε το μέσο ποσοστό για τους διαφορετικούς τύπους δεσμών (π.χ. ασφαλή, ανασφαλή-τύπου αποφυγής και ανασφαλή-τύπου αμφιθυμίας) σε κάθε χώρα (Van IJzendoorn & Krooneberg, 1988).

Η συγκεκριμένη έρευνα περιλάμβανε δείγματα από πέντε δυτικές χώρες και από τρεις μη δυτικές χώρες. Στις δυτικές κοινωνίες (Νότια Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Ολλανδία, Σουηδία, ΗΠΑ), παρόλο που προάγεται ο ιδιοκεντρισμός, αρά οι μητέρες με τα βρέφη κατά πάσα πιθανότητα θα αναπτύξουν ανασφαλή δεσμό, τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν διαφορετικά από τα αναμενόμενα, καθώς τα βρέφη παρουσίασαν κατά κύριο λόγο ασφαλή δεσμό (βλ. Παράρτημα, σελ.76). Πάντως, αν επικεντρωθούμε μόνο στις τιμές σε σχέση με τον ανασφαλή δεσμό και συγκριθούν αυτές μεταξύ των δυτικών κοινωνιών, διακρίνεται ότι η Γερμανία μεταξύ των άλλων δυτικών κοινωνιών, απέδωσε τις περισσότερες τιμές (53 ανασφαλή βρέφη) γεγονός που μπορεί να σχετιστεί με δυτικά πολιτισμικά πρότυπα για αυστηρές και αποστασιοποιημένες πρακτικές. Ωστόσο, ο προβληματισμός τίθεται στο ότι η μετα-ανάλυση παρουσιάζει τις δυτικές κοινωνίες να προάγουν την ανάπτυξη ασφαλούς δεσμού. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι πολιτισμικές μελέτες που συλλέχθηκαν ήταν χρονικά ιδιαίτερα παλιές, ενώ η θεωρία για τη σύνδεση δυτικών κοινωνιών ιδιοκεντρικού τύπου εαυτού-ανασφαλής δεσμός, αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια. Μπορεί μόνο να υποθέσουμε ότι η έλλειψη γνώσης στη σαφή κατηγοριοποίηση των χαρακτηριστικών που αφορούν τους τρεις τύπους δεσμού (ασφαλής, ανασφαλής δεσμός-τύπου αποφυγής, ανασφαλής δεσμός-τύπου αμφιθυμίας), αλλά και τα διαφορετικά τότε πολιτισμικά πρότυπα, έχουν διαμορφώσει το αποτέλεσμα.

Στις μη Δυτικές κοινωνίες (Ισραήλ, Ιαπωνία) όπου να προάγεται η διάσταση του αλληλοεξαρτώμενου εαυτού τα περισσότερα βρέφη παρουσίασαν ασφαλή δεσμό(βλ. Παράρτημα, σελ.76). Ωστόσο, στην Κίνα τα βρέφη παρουσίασαν ασφαλή και ανασφαλή δεσμό σε ίσο ποσοστό (50%) παρόλο που η χώρα αυτή χαρακτηρίζεται από κολεκτιβιστικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Αυτή η κατανομή του δεσμού οφείλεται στο γεγονός ότι το δείγμα αποτελούνταν από μεταναστευτικές οικογένειες Κινέζικης καταγωγής που είχαν εγκατασταθεί στις Η.Π.Α (Li-Repac, 1982). Όταν τα άτομα μεταναστεύουν από κολεκτιβιστική σε ατομιστική χώρα υποβάλλονται σε διαδικασία εκπολιτισμού. Επίσης, η πολιτισμική απόσταση μεταξύ της χώρας προέλευσης (π.χ κολεκτιβιστική) και στην χώρα εγκατάστασης (π.χ ατομιστική) έχει ως συνέπεια οι μητέρες να έρχονται αντιμέτωπες με πολιτισμικές αλλαγές που επηρεάζουν σημαντικά την συμπεριφορά ανατροφής των βρεφών τους. Από την μια κάποιες μητέρες είναι πρόθυμες να αλληλεπιδράσουν με την κουλτούρα

και τις πολιτισμικές αξίες της χώρας υποδοχής και από την άλλη κάποιες άλλες μητέρες τείνουν να διατηρούν τις οικογενειακές αξίες και τις πρακτικές ανατροφής των βρεφών τους από τον δικό τους πολιτισμό (Yaman., Mesman., van IJzerdoon., Bakermans-Kranenburg., & Linting,(2010). Επομένως οι πολιτισμικές διαφορές στη συγκεκριμένη μελέτη δεν είναι ξεκάθαρες καθώς οι οικογένειες των μεταναστών βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο και εκτίθενται σε νέες δυτικές πολιτιστικές αξίες, δικαιολογώντας το ίσο ποσοστό ασφαλούς και ανασφαλούς δεσμού των βρεφών της Κίνας.

5.3 Ερευνητικά δεδομένα για τον δεσμό σε Δυτικές κοινωνίες

5.3.1 Συνθήκη Ξένου

5.3.2 Γερμανία

Οι Grossman, Grossman, Spangler, Suess και Unzner (1985) μελέτησαν 54 μητέρες γερμανικής καταγωγής με τα βρέφη τους ηλικίας δώδεκα μηνών. Οι οικογένειες ζούσαν σε σταθερές συνθήκες χωρίς σημαντικές κοινωνικό-οικονομικές αλλαγές. Ο στόχος της μελέτης ήταν να ερευνηθούν αν η Συνθήκη του Ξένου μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την μελέτη των τύπων δεσμού και την σχέση μεταξύ της μητρικής ευαισθησίας και του τύπου δεσμού. Χρησιμοποιήθηκε η Συνθήκη του Ξένου και νατουραλιστικές παρατηρήσεις. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι συνολικά τα περισσότερα βρέφη παρουσίασαν ανασφαλή δεσμό (βλ. Παράρτημα σελ.77). Η υψηλή συχνότητα του ανασφαλούς δεσμό-τύπου αποφυγής των βρεφών στη Γερμανία δεν αποδίδεται στην απόρριψη των γονέων, αλλά στην μεγαλύτερη ώθηση που δίνουν στα βρέφη προς την ανεξαρτησία.

Τα βρέφη στη βόρεια Γερμανία εκδηλώνουν λιγότερο άγχος κατά τη διάρκεια των κοινωνικών επεισοδίων-στρεσογόνων καταστάσεων (απόσυρση της μητέρας, αλληλεπίδραση με ξένο πρόσωπο, επανεμφάνιση της μητέρας) που συντελούνται κατά τη διαδικασία του αποχωρισμού. Εύρημα που ίσως σχετίζεται με τις πρακτικές ανατροφής του συγκεκριμένου πολιτισμού. Συγκεκριμένα, στα πολιτισμικά πρότυπα της διατήρησης της διαπροσωπικής απόστασης μεταξύ γονέων και παιδιών, οι μητέρες από πολύ νωρίς επιδιώκουν τη μείωση της σωματικής επαφής με το βρέφος, με στόχο να δημιουργήσουν ένα ανεξάρτητο παιδί. Σε αυτούς τους πολιτισμούς, οι ανάγκες και επιθυμίες του ατόμου θεωρούνται πιο σημαντικές από εκείνες της ομάδας (Grossman et al. 1985).

Συνολικά τα βρέφη της γερμανικής καταγωγής παρουσίασαν ασφαλή δεσμό σε ποσοστό 33% και ανασφαλή δεσμό σε ποσοστό 67% με ιδιαίτερα μεγαλύτερο στον

ανασφαλή δεσμό-τύπου αποφυγής (βλ. Παράρτημα σελ.77). Στο συγκεκριμένο πολιτισμικό προάγεται η πεποίθηση που αφορά την ανάγκη να μάθουν τα βρέφη από πολύ νωρίς στην ανεξαρτησία που θα βοηθήσει στην ομαλότερη συναισθηματική και κοινωνική εξέλιξη τους (Albert, 2014). Στην γερμανική κουλτούρα φαίνεται ότι το ανεξάρτητο μοντέλου του εαυτού που είναι κανονιστικό πρότυπο των δυτικών κοινωνιών να έχει συνέπεια στον συγκεκριμένο πολιτισμό σε σχέση με το είδος δεσμού.

5.3.3 Ολλανδία

Ο Van IJzendoorn (1990b) μελέτησε τον δεσμό σε αυτόχθονες Ολλανδικές οικογένειες, καθώς και σε οικογένειες που ήρθαν στην Ολλανδία από το Σουρινάμ, πρώην Ολλανδική αποικία της Νότιας Αμερικής. Οι Σουρινάμ μετανάστευσαν στην Ολλανδία επειδή ήθελαν να αποκτήσουν υψηλότερο εκπαιδευτικό και μορφωτικό επίπεδο. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν μιγάδες Σουρινάμ οι οποίοι μετανάστευσαν λόγω των οικονομικών δυσχερειών. Ωστόσο, δεν είναι ιδιαίτερα εφικτό να περιγραφούν οι καθαρές πολιτισμικές διαφορές, επειδή οι οικογένειες μεταναστών βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο και εκτίθενται σε νέα πολιτισμικά πρότυπα και αξίες. Παρόλα αυτά, υποθέτουμε ότι από τις οικογένειες από το Σουρινάμ της Ολλανδίας θα προκύψουν κάποιες συγκριμένες πολιτισμικές συμπεριφορές και στάσεις που σχετίζονται με τον τρόπο ανατροφής των βρεφών. Για τη συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της Συνθήκης του Ξένου. Το δείγμα αποτελούνταν συνολικά από 65 μητέρες με τα βρέφη τους, δηλαδή 26 Σουριναμικής Ολλανδικής καταγωγής και 39 Ολλανδικής καταγωγής. Τα βρέφη είχαν ηλικία 18 μηνών (Van IJzendoorn, 1990b).

Στην συγκεκριμένη αναφορικά το Σουριναμικό-Ολλανδικό και Ολλανδικό δείγμα εμφάνισε ίσο ποσοστό ασφαλής δεσμό (54%) αλλά και ανασφαλή δεσμό (46%). Η Ολλανδία παρόλο που αποτελεί ατομιστική κουλτούρα, όπου οι μητέρες σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο προάγουν την πεποίθηση της ανεξαρτησίας, αυτοδυναμίας και την εξερεύνηση του περιβάλλοντος και δίνουν λιγότερη έμφαση στην υπακοή και την κοινωνικότητα (Yaman et al. 2010), τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ασφαλής δεσμό το οποίο δεν αναμέναμε.

Κατά κοινή ομολογία στην ερευνητική επιστημονική κοινότητα, η ατομικιστική ως προς το είδος του πολιτισμού η Ολλανδία συνιστά ανεπτυγμένη χώρα όπου το κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και εκπαιδευτικό σύστημα προάγει την ελευθερία, την ανάπτυξη προσωπικών ικανοτήτων, την αυτονομία με απώτερο στόχο την επίτευξη της ατομικής και συλλογικής ευδαιμονίας. Ωστόσο, υπάρχουν μελέτες βάση των οποίων υποστηρίζεται ότι οι

Ολλανδοί δεν ακολουθούν το τυπικό πρότυπο που επιτάσσει το πολιτισμικό είδος τους στον τρόπο που οι γονείς συνδέονται με τα παιδιά. Για παράδειγμα, οι Ολλανδοί γονείς δεν θεωρούν δυσλειτουργικό το παιδί τους όταν διαπιστώνουν ότι εξαρτάται από αυτούς και δε δρα αυτόνομα, σε αντίθεση με τους Αμερικανούς (Harkness et al. 2000). Οι Ολλανδοί γονείς φαίνεται να διαφοροποιούνται σε σχέση με το δυτικό πρότυπο σύνδεσης και ανταπόκρισης με τα παιδιά, γεγονός που μπορεί να δικαιολογήσει την παρουσία μεγαλύτερου ποσοστού ασφαλούς δεσμού στη μελέτη, ενώ δεν αναμενόταν. Όπως συμβαίνει στις δυτικές κοινωνίες, ο στόχος των Ολλανδών γονέων είναι ο ίδιος, δηλαδή να είναι τα παιδιά ανεξάρτητα. Το σημείο στο οποίο διαφέρουν οι Ολλανδοί γονείς είναι ότι εμπλέκονται στη ζωή των παιδιών τους διδάσκοντάς τους βασικές δεξιότητες και γνώσεις με θετικό τρόπο και συνδεδεμένοι αρκετά συναισθηματικά με αυτά, ενώ αποσύρονται σταδιακά (βλ. Παράρτημα σελ.77)

Το σουριναμικό δείγμα σε σχέση με το ολλανδικό δείγμα παρουσίασαν το ίδιο ποσοστό (54%) εμφάνισης ασφαλούς τύπου δεσμού, ενώ παρατηρήθηκαν διαφοροποιήσεις σε ότι αφορά τα ποσοστά στα δύο είδη ανασφαλούς τύπου (αποφυγής, αμφιθυμίας). Συγκεκριμένα, το σουριναμικό δείγμα εμφάνισε μεγαλύτερο ποσοστό ανασφαλούς δεσμού τύπου-αμφιθυμίας σε σχέση με το Ολλανδικό δείγμα (βλ. Παράρτημα σελ.77). Οι σημαντικές διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στις μητέρες του Σουρινάμ και της Ολλανδίας αφορούν στην ανταπόκριση στα σήματα του βρέφους κατά το ελεύθερο παιχνίδι. Επίσης, οι μητέρες του Σουρινάμ δείχνουν μικρότερη ανταπόκριση σε σχέση με τις μητέρες της Ολλανδίας και βιώνουν την ανατροφή των παιδιών τους ως μία επιβάρυνση. Ενδεχομένως, οι διαφορές οφείλονται σε παράγοντες που σχετίζονται με το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των μητέρων από το Σουρινάμ αλλά και ότι εκτίθενται σε νέα πολιτισμικά πρότυπα (Van IJzendoorn, 1990b).

Όσον αφορά τη ποιότητα του δεσμού στο Σουριναμικό-Ολλανδικό δείγμα, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη το πολιτισμικό υπόβαθρο των Σουρινάμ. Οι Σουρινάμ είναι ένας λαός που έχει αναμειχθεί σε μεγάλο ποσοστό, εκτός άλλων, με Αφρικανούς και με Ινδούς. Ως επακόλουθο στο Σουριναμικό πολιτισμό υφίστανται σημαντικές καταβολές μη δυτικών κολεκτιβιστικών λαών που στηρίζουν την αντίληψη του εαυτού ως αλληλοεξαρτώμενου (Marshall & Wolf, 2013) και συνάδουν με την ύπαρξη ασφαλούς δεσμού προσκόλλησης που προκύπτει από την έρευνα. Στο δείγμα το Σουρινάμ που μετανάστευσαν στην Ολλανδία, η υψηλή εμφάνιση του ανασφαλούς δεσμού τύπου-αμφιθυμίας ανάμεσα στις μητέρες και τα βρέφη τους ίσως σχετίζεται με τη συνθήκη της μετανάστευσης (Van IJzendoorn, 1990).

5.3.4. Ισπανόφωνοι στην Αμερική

Οι Busch-Rossnagel, Fracasso και Vergas (1994) μελέτησαν 43 βρέφη με τις μητέρες τους ισπανικής καταγωγής με χαμηλό οικογενειακό εισόδημα ηλικίας 13 μηνών στο φυσικό χώρο του σπιτιού τους, χρησιμοποιώντας την Συνθήκη του Ξένου. Το δείγμα αποτελούνταν από μητέρες Ισπανικής καταγωγής (Δομινικανή Δημοκρατία, Πουέρτο Ρίκο, Καραϊβική, Ανατολική Αμερική) που μιλούν την ισπανική γλώσσα και άνηκαν στα κατώτερα οικονομικά στρώματα της Νέας Υόρκης. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν, ότι τα βρέφη παρουσίασαν σε μεγαλύτερο ποσοστό ανασφαλή δεσμό (60%) από ότι ασφαλή δεσμό (40%) (βλ. Παράρτημα σελ.77).

Επισημαίνεται ότι ο ισπανικός πολιτισμός στα βασικά χαρακτηριστικά του εμπεριέχει έως και σήμερα διάφορες υποκοουλτούρες, στο παρελθόν υπήρξε απολυταρχικός, ενώ η μετάβαση σε δημοκρατικό καθεστώς αργότερα επηρέασε πολλούς τομείς της χώρας (Valiente, 2009). Η Ισπανία, αν και κατατάσσεται στο σύνολο των δυτικών χωρών, έχει πολιτισμό κολεκτιβιστικό, στον οποίο προάγεται η ανάπτυξη συλλογιστικού εαυτού και μάλιστα με οριζόντια κατεύθυνση που σημαίνει ότι δεν υπάρχει αυστηρή ιεράρχηση μεταξύ των ατόμων, αχρηστεύεται η παρουσία πειθαρχίας μεταξύ των μελών της και μάλιστα ακολουθείται το επιεικές μοντέλο γονικότητας, που θέτει μικρές απαιτήσεις στο παιδί και ταυτόχρονα παρέχει πολλή στήριξη. Οι γονείς, λοιπόν, ανταποκρίνονται με ευαισθησία και εμπλοκή στη σχέση τους με τα βρέφη τους. Αναμένεται το μοντέλο αυτό να σχετίζεται και με την ποιότητα του δεσμού μεταξύ των Ισπανίδων και των βρεφών τους και ο δεσμός να είναι κατά βάση τύπου ασφαλής.

Η παραπάνω υπόθεση δεν επαληθεύεται από τα δεδομένα. Όπως προαναφέρθηκε, το δείγμα αποτελούνταν από μητέρες Ισπανίδες με χαμηλό οικονομικό επίπεδο που μιλούσαν την ισπανική γλώσσα και ζούσαν στη Νέα Υόρκη. Δυο παράγοντες φαίνεται να επηρεάζουν τα αποτελέσματα τα οποία παρουσιάζουν την ανάπτυξη ανασφαλούς δεσμού. Η Νέα Υόρκη αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες πόλεις των ΗΠΑ όπου υπάρχει και προάγεται η πεποίθηση ότι τα παιδιά πρέπει να γίνουν αυτόνομα. Η έκθεση των μεταναστριών Ισπανίδων μητέρων σε δυτικό πολιτισμικό πρότυπο επηρέασε τις κολεκτιβιστικές πεποιθήσεις τους και τις τακτικές αλληλεπίδρασης τους με τα βρέφη τους. Επίσης, οι κοινωνικοί και οι οικονομικοί κίνδυνοι, οι συνθήκες αντιξοότητας και το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των μητέρων αυξάνουν τα επίπεδα άγχους που εκδηλώνουν αυτές, ώστε να μην ανταποκρίνονται με συνέπεια στις συναισθηματικές, αλλά και στις φυσικές ανάγκες των βρεφών.

5.3.5 Αμερική

- *Αφροαμερικανοί και Ευρωαμερικανοί*

Ο Broussand(1995) μελέτησε δυο δείγματα Αφροαμερικανικής(χαμηλή τάξη) και ευρωαμερικάνικης καταγωγής (μεσαία τάξη). Συγκεκριμένα, μελετήθηκε ο βρεφικός δεσμός σε 24 κορίτσια (8 λευκά, 16 έγχρωμα) και 14 αγόρια (3 λευκά και 10 έγχρωμα) ηλικίας από 14 έως 18 μηνών με μητέρες εφηβικής ηλικίας χρησιμοποιώντας μια τροποποιημένη εκδοχή της «Συνθήκης του Ξένου». Μεταξύ των δύο δειγμάτων βρέθηκε ότι τα βρέφη Αφροαμερικάνικης καταγωγής είχαν χαμηλότερο επίπεδο ασφαλούς δεσμού (11,5%) και υψηλότερο επίπεδο ανασφαλούς δεσμού (88,5%). Επίσης, τα βρέφη ευρω-αμερικάνικης καταγωγής έδειξαν σε λιγότερο ποσοστό ασφαλή δεσμό (25%) και υψηλότερα ποσοστά ανασφαλούς δεσμού (74%) (βλ. Παράρτημα σελ.78) (Broussand,1995).

Στις συγκεκριμένες έρευνες φαίνεται ότι τα βρέφη Αφροαμερικάνικης καταγωγής και ευρω-αμερικάνικης καταγωγής παρουσίασαν σε μεγαλύτερο ποσοστό ανασφαλή δεσμό. Γενικότερα οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και η Αμερική αποτελούν πολιτισμικά πλαίσια που προάγουν την ανεξαρτησία και την αυτονομία και ενδεχομένως δικαιολογείται η εμφάνιση του ασφαλούς δεσμου για τα λευκά βρέφη (Markus., Hazel., & Kitayama, 1991). Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί, ότι γενικά οι μητέρες Αφροαμερικάνικης καταγωγής χαρακτηρίζονται από χαμηλό-οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο αλλά και με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Επίσης, βιώνουν υψηλότερα επίπεδα κατάθλιψης και καθημερινό άγχος από τις λευκές μητέρες λόγω των οικονομικών δυσπραγιών (Holditch-Davis., Miles., Weaver., Black., Beeber., Thoyre., & Engelke,2009). Οι αντίξοες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν σημαντικά την ποιότητα της μητρικής ευαισθησίας, καθώς βιώνουν περισσότερο άγχος, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να εμφανίσουν και καταθλιπτικά συμπτώματα, με αποτέλεσμα να μην ανταποκρίνονται με συνέπεια στα βρέφη τους που ενδεχομένως να αναπτύξουν ανασφαλή δεσμό.

- *Σαντιάγο Χιλής*

Valenzuela (1997), χρησιμοποιώντας την Συνθήκη του Ξένου και μέσω ερωτηματολογίων και συνεντεύξεων, μελέτησε 85 μητέρες με τα βρέφη τους ηλικίας από 17 έως 21 μηνών στο Σαντιάγο της Χιλής και κατέγραψε ότι τα μισά βρέφη του δείγματος παρουσίασαν ασφαλή δεσμό (50%) και τα υπόλοιπα μισά ανασφαλή (47%) (βλ. Παράρτημα σελ.78). Βάση στοιχείων της μελέτης, επισημαίνεται ότι το είδος του δεσμού διερευνήθηκε

σε χρονική περίοδο στην οποία τα βρέφη υπέφεραν από υποσιτισμό και οι συνθήκες ήταν αντίξοες τόσο για τα βρέφη και τις μητέρες. Οι συνθήκες επηρέασαν το βιοτικό επίπεδο, αλλά και την ποιότητα και το είδος της αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκε μεταξύ βρεφών και μητέρων.

Στο Σαντιαγό-Χιλής παρόλο που τα πρότυπα ανατροφής των παιδιών αντιστοιχούν με αυτά των περισσότερων Δυτικών κοινωνιών, τα βρέφη στην συγκεκριμένη μελέτη έδειξαν διαφορετικά αποτελέσματα τα οποία φαίνονται να επηρεάζονται από τις διαφορετικές κοινωνικό-οικονομικές ομάδες. Εκεί, οι μητέρες που ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν αποδεσμευτεί σε μεγάλο βαθμό από την προσωπική ευθύνη ανατροφής των παιδιών τους, καθώς έχουν τη δυνατότητα να αναθέτουν την φροντίδα αυτών σε ιδιωτικά νηπιαγωγεία και κέντρα ημερήσιας φροντίδας. Βάση αυτού του παράγοντα, ο χρόνος αλληλεπίδρασης των παιδιών με τις μητέρες τους δεν είναι μεγάλος και τα παιδιά συνηθίζουν να είναι μακριά από τις μητέρες τους από νωρίς. Το γεγονός αυτό μπορεί να στηρίξει τα ερευνητικά αποτελέσματα που προκύπτουν, ότι τα βρέφη παρουσιάζουν σε μεγάλο ποσοστό ανασφαλή δεσμό.

Παρόλο που υπάρχουν παρόμοιες κοινωνικές αξίες όσον αφορά την ανατροφή των παιδιών, οι γυναίκες με χαμηλό εισόδημα έχουν χαμηλότερη εκπαίδευση και λιγότερες ευκαιρίες απασχόλησης και κατά συνέπεια αυτές παραμένουν υπεύθυνες για την φροντίδα των παιδιών. Συχνά, τα βρέφη περνούν όλη την ημέρα με τις μητέρες μέχρι να φτάσουν στο νηπιαγωγείο ή στην πρωτοβάθμια σχολική ηλικία. Ως αποτέλεσμα, των κακών συνθηκών διαβίωσης, τα βρέφη περιορίζονται με τις μητέρες τους, σε ένα ή δυο δωμάτια με περιορισμένη επαφή με άλλους ενήλικες ή συνομήλικους (Valenzuela, 1997). Το πλαίσιο αυτών των κοινωνικό-οικονομικών συνθηκών έχει ως συνέπεια να δημιουργείται μια στενή σχέση ανάμεσα στο βρέφος και την μητέρα. Επίσης, οι μητέρες είναι περισσότερο ευαίσθητες, προστατευτικές με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια αλληλοεξαρτώμενη σχέση μεταξύ μητέρας-βρέφους το οποίο δικαιολογεί την εμφάνιση του ασφαλούς δεσμού.

- ***Κοννέκτικατ και Πουέρτο Ρίκο***

Οι Carlson και Harwood (2003) μελέτησαν δυο ομάδες μεσαίας τάξης: α) μητέρες που είχαν αγγλική και αμερικανική καταγωγή και ζούσαν στο ανατολικό Connecticut και β) μεσαίας τάξης μητέρες από το Πουέρτο Ρίκο που συγκεκριμένα ζούσαν στο Σαν Ζουάν. Το δείγμα αποτελούνταν συνολικά από 60 μητέρες με τα βρέφη τους (32 άγγλο-αμερικάνικης καταγωγής και 28 αμερικάνικης καταγωγής). Στις ομάδες αυτές συμμετείχαν οι μητέρες με

τα βρέφη τους ηλικίας τεσσάρων, οχτώ και δώδεκα μηνών. Η μέθοδος της μελέτης συμπεριλάμβανε τη Συνθήκη του Ξένου, συνέντευξη και παρατήρηση. Οι παρατηρήσεις βιντεοσκοπούνταν για 45 λεπτά περίπου κατά την διάρκεια της αλληλεπίδρασης της μητέρας με το βρέφος σε πέντε καθημερινές καταστάσεις (σίτιση, μπάνιο/τουαλέτα, κοινωνικό παιχνίδι, ελεύθερο παιχνίδι και προσδιορισμένη διδασκαλία). Συγκεκριμένα, η μελέτη των Carlson και Harwood (2003), έδειξε ότι τα περισσότερα βρέφη παρουσίασαν ασφαλή δεσμό η οποία κυμαινόταν περίπου στο ίδιο ποσοστό και στις δύο ομάδες (59% στην Αγγλο-αμερικανική ομάδα, 51% στην ομάδα του Puerto-Rico) (βλ. Παράρτημα σελ.78)

Το Πουέρτο-Ρίκο παρουσίασε λίγο μεγαλύτερο ποσοστό ασφαλούς δεσμού σε σχέση με τον ανασφαλή το οποίο αυτό μπορεί να εξηγηθεί ότι στο συγκεκριμένο πολιτισμό προάγεται η αλληλεξάρτηση και η οικογενειακή εγγύτητα παρόλο που έχουμε να κάνουμε με Δυτική κοινωνία. Ωστόσο, σε σύγκριση με το δείγμα του Κονέκτικατ που αποτελεί ένα πολιτισμικό πλαίσιο που προωθεί την ανεξαρτησία και την ατομικότητα, αναμέναμε ότι τα βρέφη θα αναπτύξουν περισσότερο ανασφαλή δεσμό, πράγμα το οποίο η έρευνα δεν έδειξε. Συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα βρέφη από το Σαν Ζουάν του Πουέρτο-Ρίκο παρουσίασαν ανασφαλή δεσμό σε ποσοστό 48% ενώ τα βρέφη από το Κονέκτικατ 41%. Ειδικότερα, τα βρέφη του Πουέρτο-Ρίκο κατατάσσονται στον ανασφαλή δεσμό τύπου-αποφυγής σε ποσοστό 30% ενώ τα βρέφη του Κονέκτικατ σε ποσοστό 13%. Αυτά τα αποτελέσματα είναι αντιφατικά δεδομένου ότι το Πουέρτο-Ρίκο είναι ένα πολιτισμικό πλαίσιο που προωθεί το αλληλοεξαρτώμενο εαυτό και την οικογενειακή εγγύτητα. Ωστόσο, το μεγαλύτερο ποσοστό των μητέρων από το Πουέρτο-Ρίκο εργάζονται όταν το βρέφος βρίσκεται στην ηλικία των 12 μηνών και αυτό μπορεί να εξηγήσει την συχνή εμφάνιση τους ανασφαλούς δεσμού (Carlson & Harwood, 2003).

Το Πουέρτο Ρίκο είναι μια χώρα με μεικτούς πολιτισμούς και η εξέλιξη της σχετίζεται από επίπονες προσπάθειες του οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού συστήματος να προσαρμοστεί στο δυτικό τρόπο σκέψης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος της γυναίκας είναι καθοριστικός. Οι γυναίκες, όταν επιλέγουν να γίνουν μητέρες, εισάγονται ενεργά στην αγορά εργασίας και προσαρμόζονται στα δεδομένα αναπτύσσοντας έναν πιο ανεξάρτητο εαυτό. Η επαγγελματική ζωή επηρεάζει τη μητρική ευαισθησία και όπως προκύπτει και από τα στοιχεία της παραπάνω έρευνας, οι μητέρες του Πουέρτο Ρίκο εκδηλώνουν συμπεριφορές που προάγουν την ανεξαρτησία, ενδεχομένως μέσα από τακτικές αποφυγής, καθώς φαίνεται να επενδύουν περισσότερο στον επαγγελματικό βίο, παρά στη σχέση τους με τα παιδιά τους.

5.3.6 Ελλάδα

Η Vorria, Papaligoura, Dunn, Van IJzendoorn, Steele, Kontopoulou και Sarafidou (2003), μελέτησαν τον δεσμό και τα χαρακτηριστικά της ιδρυματικής φροντίδας που παρεχόταν σε μία ομάδα 86 βρεφών (42 αγόρια, ηλικία 11-17 μηνών, 44 κορίτσια, ηλικία 11-17 μηνών) που ζούσαν στο μεγαλύτερο οικοτροφείο της Αθήνας, το «Μητέρα». Πραγματοποιήθηκε σύγκριση αυτών των βρεφών με 41 βρέφη (21 αγόρια, ηλικία, 11-17 μηνών, 20 κορίτσια, ηλικία 11-17 μηνών) που ζούσαν στην οικογένειά τους (ομάδα ελέγχου). Ειδικότερα, μέσω της Συνθήκης του Ξένου και φυσικής παρατήρησης μελετήθηκε ο δεσμός καθώς και η ποιότητα της οικογενειακής και ιδρυματικής φροντίδας αντίστοιχα.

Τα αποτελέσματα σε σχέση με το είδος δεσμού έδειξαν ότι το 68% των βρεφών που βρίσκονταν στο ίδρυμα εμφάνιζαν ανασφαλή δεσμό-τύπου αποδιοργάνωσης σε σύγκριση με τα βρέφη που μεγάλωναν με τους γονείς τους, τα οποία εμφάνιζαν ανασφαλή-αποδιοργανωμένο δεσμό σε ποσοστό 24%. Επίσης, το 24% των βρεφών στο ίδρυμα εμφάνιζαν ασφαλή δεσμό σε αντίθεση με το 41% των βρεφών που μεγάλωναν με τις μητέρες τους (Vorria et al. 2003) (βλ. Παράρτημα σελ.79)

Η φροντίδα που παρέχεται στο ίδρυμα επηρεάζει όλες τις πτυχές ανάπτυξης των νηπίων, ενώ συνδέεται με υψηλά ποσοστά ανασφαλούς δεσμού-τύπου αποδιοργάνωσης. Τα άτομα που φρόντιζαν τα βρέφη στο ιδρυματικό πλαίσιο βρέθηκαν ότι αλληλεπιδρούσαν με τα βρέφη όσο και οι μητέρες που ζούσαν μαζί με τα βρέφη τους, ωστόσο η ποιότητα και η καταλληλότητα των σημάτων ήταν χαμηλότερη σε σχέση με τα βρέφη που ζούσαν με τις μητέρες τους. Συγκεκριμένα, οι εργαζόμενοι στο ίδρυμα ήταν λιγότερο ευαίσθητοι σε σχέση με τις βιολογικές μητέρες και ανταποκρίνονταν στα σήματα του βρέφους με λιγότερη επάρκεια. Στο ίδρυμα το 24% των βρεφών που είχαν ασφαλή δεσμό στα πλαίσια του ιδρύματος παρουσίαζαν σε υψηλότερο ποσοστό αντικοινωνική συμπεριφορά σε σχέση με τα βρέφη που ζούσαν με την οικογένειά τους. Παρατηρήθηκε, επίσης, ότι τα βρέφη που είχαν ασφαλή δεσμό στο ίδρυμα έδειχναν πιο χαρούμενα, πιο κοινωνικά και αλληλεπιδρούσαν με τα άτομα που τα φρόντιζαν πιο συχνά από τα βρέφη με ανασφαλή δεσμό τύπου αποδιοργάνωσης. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι λιγότερο από τα μισά βρέφη που ζούσαν με τις οικογένειες τους είχαν ασφαλή δεσμό με τη μητέρα τους. Η συγκεκριμένη έρευνα έδειξε ότι, στην ελληνική οικογένεια τα βρέφη τείνουν να εκδηλώνουν ανασφαλή δεσμό-τύπου αποδιοργάνωσης σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με βρέφη οικογενειών από άλλους πολιτισμούς (Vorria et al. 2003).

Παρατηρώντας τα ερευνητικά αποτελέσματα προκύπτει τόσο για τα βρέφη ιδρυματικής φροντίδας, όσο και για τα βρέφη οικογενειακής φροντίδας, που αποτέλεσαν την ομάδα ελέγχου, ότι το είδος του δεσμού που έχει αναπτυχθεί είναι ο ανασφαλής. Συγκεκριμένα, τα βρέφη που μεγάλωναν στο ίδρυμα παρουσίασαν ανασφαλή δεσμό σε ποσοστό 75,9%, ενώ ασφαλή δεσμό παρουσίασαν σε ποσοστό 24,1%. Τα βρέφη που μεγάλωναν με τις μητέρες τους παρουσίασαν ανασφαλή δεσμό σε ποσοστό 59,4%, ενώ ασφαλή δεσμό σε ποσοστό 40,6%. Στην περίπτωση των βρεφών ιδρυματικής φροντίδας τα στοιχεία σχετίζονται με την ασυνεπή ανταπόκριση των συναισθηματικών σημάτων στα βρέφη από τη μεριά των εργαζομένων του ιδρύματος, και όχι με πολιτισμικούς παράγοντες. Επισημαίνεται ότι στην ελληνική κοινωνία δεν έχει πραγματοποιηθεί εκτενής αριθμός ερευνών για τη διερεύνηση του δεσμού. Μάλιστα, η συγκεκριμένη έρευνα που επιλέχθηκε για την παρούσα μελέτη, στόχευσε κυρίως στην αλληλεπίδραση το βρεφών με φροντιστές σε ιδρυματικό περιβάλλον και όχι στην εξαγωγή συμπερασμάτων για το δεσμό που αιτιολογούνται σε σχέση με πολιτισμικούς παράγοντες. Έτσι, τα στοιχεία που προέκυψαν από την ομάδα ελέγχου δεν μπορούν να γενικευθούν στο τι ισχύει για τα ελληνικά δεδομένα. Ακόμη, μέρος των επιστημόνων υποστηρίζουν ότι η ελληνική κουλτούρα είναι ατομικιστικού τύπου (π.χ. Καφέτσιος, 2008), ωστόσο, υπάρχουν ελάχιστα ερευνητικά δεδομένα για το δεσμό, αλλά και για το είδος της ελληνικής κουλτούρας. Επομένως, δεν είναι εφικτό να προκύψουν και να απαντηθούν υποθέσεις για το τι αναμένεται να ισχύει στην Ελλάδα.

5.3.7 Ιταλία

Η Simonelli, De Palo, Moretti, Barrattúer και Porreca (2014), ερεύνησαν τον δεσμό στην Ιταλική κοινωνία. Στην έρευνα συμμετείχαν 76 βρέφη με μέση ηλικία τους 12 μήνες, τα οποία υποβλήθηκαν στη Συνθήκη του Ξένου προκειμένου να εκτιμηθεί η ποιότητα του δεσμού μητέρας-βρέφους και να συγκριθεί το πρότυπο κατηγοριοποίησης με άλλα εθνικά και διεθνή μη κλινικά δείγματα. Ο σκοπός της μελέτης ήταν η ανίχνευση των πολιτισμικών πτυχών του δεσμού με ειδική αναφορά σε βρέφη της ιταλικής κουλτούρας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της που αποτελούν την βάση των πρακτικών φροντίδας και την ανάπτυξη των τύπων δεσμού. Ο στόχος της έρευνας ήταν να ελεγχθεί η υπόθεση αν ο ανασφαλής δεσμός είναι συχνότερος και επικρατέστερος στην ιταλική κουλτούρα.

Οι πολιτισμικές συγκρίσεις πραγματοποιήθηκαν μέσα από ιταλικά δεδομένα που προκύπτουν από τους Ammaniti (1994), Tambelli (1994), Fava και συν. (2003) και διεθνή δεδομένα όπως αυτά της Ainsworth (1992) καθώς και με εκείνα των Van IJzendoorn και

συνεργατών τους (1992). Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα βρέφη της Ιταλίας παρουσίασαν κάπως μεγαλύτερο ποσοστό ανασφαλούς δεσμού, ωστόσο η διαφορά δεν είναι σημαντική. Συγκεκριμένα, τα βρέφη παρουσίασαν ασφαλή δεσμό σε ποσοστό 48% ενώ ανασφαλή δεσμό σε ποσοστό 52% (Simonelli et al. 2014) (βλ. Παράρτημα σελ.77).

Από την άλλη υψηλή εμφάνιση του ανασφαλούς δεσμου, στην ιταλική κοινωνία κάποιες μητέρες φαίνεται να προάγουν το ανεξάρτητο μοντέλο του εαυτού που είναι χαρακτηριστικό των δυτικών κοινωνιών. Συγκεκριμένα, οι μητέρες ιταλικής καταγωγής προωθούν την ανεξαρτησία, την αυτοδυναμία, την εξερεύνηση του περιβάλλοντος. Επίσης, από μια κοινωνικό-πολιτισμική προοπτική μια πιθανή εξήγηση για τα αποτελέσματα μπορεί να βρεθεί στις ιδιόμορφες αλλαγές που έχουν επέλθει στις διαδικασίες ανατροφής των παιδιών, ειδικά στην πρώτη βρεφική ηλικία. Συγκριμένα, η ανασφαλής δεσμός δεν είναι μόνο απόρροια της άμεσης αλληλεπίδρασης μητέρας-βρέφους, αλλά οφείλεται σε καθημερινούς διαχωρισμούς που υφίσταται το βρέφος από τα πρόσωπα που τα φροντίζουν, στην συνδιαλλαγή του με πολλαπλούς φροντιστές και τις επαναλαμβανόμενες αλλαγές στην παροχή φροντίδας (Simonelli et al. 2014). Ωστόσο, δεν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ των βρεφών που παρουσίασαν ασφαλή και ανασφαλή δεσμό. Οι μητέρες πιθανόν προάγουν το αλληλοεξαρτώμενο αλλά και ανεξάρτητο μοντέλου το εαυτού στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο το οποίο μπορεί να εξηγήσει τη μικρή διαφορά μεταξύ του ασφαλούς και ανασφαλούς δεσμού.

5.4 Κλίμακα μέτρησης βρεφικής ασφάλειας (AQS)

5.4.1 Ισπανόφωνοι στην Αμερική

Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τους Busch-Rossnagel και συνεργάτες (1994) σε βρέφη ισπανικής καταγωγής, όπως έχει προαναφερθεί, χρησιμοποιήθηκε και η κλίμακα Q-sort, εκτός από την κλίμακα της Συνθήκης του Ξένου. Αναλυτικότερα, η έρευνα έγινε στο φυσικό χώρο του σπιτιού όπου διέμεναν οι μητέρες και τα βρέφη του δείγματος. Η κλίμακα συμπληρώθηκε από τις μητέρες, καθώς επίσης και από τους παρατηρητές της έρευνας με στόχο την αξιολόγηση και τη βελτίωση της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων. Το δείγμα αποτελούνταν από μητέρες Ισπανικής καταγωγής (Δομινικανή Δημοκρατία, Πουέρτο Ρίκο, Καραϊβική, Ανατολική Αμερική) που μιλούσαν την ισπανική γλώσσα και άνηκαν στα κατώτερα οικονομικά στρώματα της Νέας Υόρκης.

Η κλίμακα χρειάστηκε να τροποποιηθεί ως προς τον τρόπο χορήγησης στο δείγμα, αλλά και ως προς τον τρόπο αξιολόγησης των αποτελεσμάτων. Αναφέρεται ότι χρειάστηκε

να μεταφραστεί ώστε να χορηγηθεί στις μητέρες. Ακόμη, επισημαίνεται ότι οι συμμετέχουσες δεν ήταν εξοικειωμένες σε τέτοιες μεθόδους αξιολόγησης, όπως είναι η κλίμακα Q-sort, με συνέπεια να παρουσιάζουν αρνητική στάση σε όλη τη διαδικασία αξιολόγησης. Τέλος, η κλίμακα Q-sort συμπληρώθηκε στο φυσικό χώρο του σπιτιού και με την παρουσία παρατηρητών, όμως, οι απαντήσεις των μητέρων μελετήθηκαν διεξοδικά σε εργαστηριακό περιβάλλον.

Επειδή η κλίμακα δεν ερευνά άμεσα το είδος του δεσμού, αλλά μελετά συμπεριφορές αλληλεπίδρασης και ανταπόκρισης της μητέρας και του βρέφους, επιχειρήθηκε τα αποτελέσματα να ταξινομηθούν σε σύγκριση με τις σαφείς ταξινομήσεις που προκύπτουν από την κλίμακα της Συνθήκης του Ξένου (βλ. Παράρτημα σελ. 81). Επίσης, η εξαγωγή των αποτελεσμάτων στηρίχθηκε κατά πολύ στις τιμές που έδωσαν οι παρατηρητές για τα χαρακτηριστικά και την ποιότητα του παράγοντα της συναισθηματικής ασφάλειας που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις μητέρες και τα βρέφη τους.

Όπως έχει αναφερθεί στο κεφάλαιο 4.2.2, η κλίμακα Q-sort είναι ένα μέσο παρατήρησης για την μέτρηση της Συνθήκης του Ξένου, δεν μετρά το είδος του δεσμού και μάλιστα, θεωρείται πολιτισμικά ουδέτερο εργαλείο αξιολόγησης (Bakermans-Kranenburg, Van IJzendoorn, & Kroonenberg, 2004· Minde, 2006· Vaughn & Waters, 1990). Μάλιστα, στην κλίμακα εκτιμάται, ανάλογα με τις απαντήσεις που δίνουν οι συμμετέχουσες στην εκάστοτε έρευνα, αν και με ποιες συγκεκριμένες συμπεριφορές υπάρχει και εκδηλώνεται η συναισθηματική ασφάλεια των βρεφών στις μητέρες τους.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της συγκεκριμένης έρευνας, τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις απαντήσεις των μητέρων στην κλίμακα Q-sort (βλ. Παράρτημα σελ.81) απέκλιναν σε σχέση με ό, τι αναμενόταν βάση των τύπων του δεσμού, όπως μελετάται στη μέθοδο της Συνθήκης του Ξένου. Συγκεκριμένα, βάση της μεθόδου της Συνθήκης του Ξένου, τα βρέφη παρουσίασαν σε μεγαλύτερο ποσοστό ανασφαλή δεσμό (60%) από ότι ασφαλή δεσμό (40%) (Busch- Rossnagel et al. 1994). Όμως, βάση της αξιολόγησης των απαντήσεων στο ερωτηματολόγιο της κλίμακας Q-sort, τα βρέφη με αμφιθυμικό ανασφαλή δεσμό στη Συνθήκη του Ξένου φάνηκαν να είναι εκείνα που έχουν αναπτύξει και να εκδηλώνουν έντονα το συναίσθημα της ασφάλειας σε σχέση με τις άλλες δύο ομάδες βρεφών (Busch-Rossnagel et al. 1994).

Ωστόσο οι δύο, δε παρέχονται περαιτέρω στοιχεία για τον τρόπο που συσχετίζονται κλίμακες και σε τι βαθμό έχουν σταθμιστεί κατάλληλα ώστε τα αποτελέσματα να είναι

άμεσα συγκρίσιμα. Επιπρόσθετα, άλλοι παράγοντες, όπως οι συνθήκες υπό τις οποίες χορηγήθηκε η κλίμακα (προσαρμοσμένη έκδοση, αρνητική στάση μητέρων, δείγμα ισπανικό που, ωστόσο, διαμένει στην Νέα Υόρκη και όχι στη χώρα του), η διαμεσολάβηση των παρατηρητών στην επεξεργασία των αποτελεσμάτων και η μειωμένη συνάφεια της συγκεκριμένης κλίμακας με τη πολιτισμική επιρροή στο είδος του δεσμού δεν παρέχει τη δυνατότητα να συμπεριληφθούν τα στοιχεία της συγκεκριμένης έρευνας σε μια διαπολιτισμική μελέτη.

5.4.2 Αμερική

- Αφροαμερικανοί και Ευρωαμερικανοί

Το 2004 οι Bakermans-Kranenburg, Van IJzendoorn και Kroonenberg πραγματοποίησαν μια μελέτη μέσω της κλίμακας Q-sort (AQS) (βλ. Παράρτημα σελ. 83) για να εξετάσουν τις πιθανές διαφορές του δεσμού μεταξύ νηπίων Αφροαμερικάνικης καταγωγής (142 βρέφη) και λευκών νηπίων (1002 βρέφη) που είχαν ηλικία 24 μηνών.

Οι Αφροαμερικανές και οι λευκές μητέρες διέφεραν σημαντικά ως προς τη γονική ευαισθησία, καθώς οι Αφροαμερικανές μητέρες παρουσίασαν λιγότερη ανταπόκριση ευαισθησίας στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής των βρεφών, σε αντίθεση με τις λευκές μητέρες. Συγκρίνοντας τις δύο ομάδες, τα βρέφη αφρο-αμερικανικής καταγωγής περιγράφονται γενικά ως λιγότερο συγκαταβατικά και κοινωνικά με αγνώστους, εμφανίζονται να χρησιμοποιούν λιγότερο τα μεταβατικά αντικείμενα και εκδηλώνουν περισσότερο ανασφαλή δεσμό. Επίσης, χρησιμοποιούσαν τη μητέρα λιγότερο ως βάση εξερεύνησης και απολάμβαναν λιγότερο την αγκαλιά της (Bakermans-Kranenburg et al. 2004).

Τα βρέφη Αφροαμερικάνικης καταγωγής παρουσιάζουν σε χαμηλότερο ποσοστό ασφαλή δεσμό σε αντίθεση με τα λευκά βρέφη παρόλο που αναπτύσσονται σε κοινωνικά πλαίσια όπου προάγεται η ανάπτυξη του αλληλοεξαρτώμενου εαυτού. Οι μητέρες Αφροαμερικάνικης καταγωγής προέρχονται κυρίως από οικογένειες με χαμηλή κοινωνικό-οικονομική θέση και χαμηλό μορφωτικό επίπεδο σε σύγκριση με τις λευκές μητέρες. Η διαφορά στο οικογενειακό εισόδημα, και όχι τόσο πολιτισμικοί παράγοντες, φαίνεται να αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τα αποτελέσματα που προκύπτουν μεταξύ αυτών των δειγμάτων. Το χαμηλό εισόδημα συνδέεται με οικονομική δυσχέρεια, χαμηλό ποιοτικό βιοτικό επίπεδο και αποτελεί πηγή άγχους για τους γονείς. Ως αποτέλεσμα οι μητέρες δεν είναι σε θέση να αποτελούν ασφαλή βάση για τα βρέφη τους και να ανταποκρίνονται θετικά

σε αυτά. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των μητέρων και των βρεφών τους γίνεται υπό συνθήκες στρες και συναισθηματικής πίεσης με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται ανασφαλής δεσμός.

Ωστόσο, η συγκεκριμένη έρευνα μελέτησε τον δεσμό σε σχέση με τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά και όχι σε σχέση με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της μητέρας, τόσο για τις λευκές μητέρες όσο και για τις μητέρες Αφροαμερικάνικης καταγωγής. Αν είχαν μελετηθεί τα πολιτισμικά πρότυπα και οι αξίες των λευκών μητέρων σχετικά με την ανατροφή των βρεφών τους ενδεχομένως να παρουσίαζαν περισσότερο ανασφαλής δεσμό καθώς ανήκουν σε πολιτισμό όπου προάγεται η πεποίθηση και η αξία της ατομικότητας και ανεξαρτησίας. Ομοίως και για τις μητέρες Αφροαμερικάνικης καταγωγής όπου αν είχαν μελετηθεί σε σχέση με τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά, καθώς όπως προαναφέρθηκε η μητέρας Αφροαμερικάνικης καταγωγής πλαισιώνονται από κολεκτιβιστικό πολιτισμό ενδεχομένως τα βρέφη να παρουσίαζαν περισσότερο ασφαλή δεσμό.

5.5 Κλίμακα μητρικής ευαισθησίας (MBQS) σε σχέση με τον ασφαλή δεσμό

5.5.1 Αμερική

- Μπογκοτά και ΗΠΑ

Στην μελέτη των Posada, Jacobs, Richmond, Carbonell, Alzate, Bustamante, (2002) (βλ.επ. Posada, 2013) μελετήθηκε η πολιτισμική γενίκευση της διασύνδεσης ασφάλειας-ευαισθησίας στην μεσαία τάξη με ζεύγη μητέρων-βρεφών από το Ντένβερ (Η.Π.Α), ηλικίας 11 έως 15 μηνών και την Μπογκοτά (Κολομβία) ηλικίας, 8 και 19 μηνών. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκαν οι μητρικές συμπεριφορές (MBQS) στο σπίτι (για το δείγμα της Κολομβίας) και στο εργαστήριο (για το δείγμα του Ντένβερ). Το δείγμα του Ντένβερ αποτελούνταν από 60 βρέφη και της Κολομβίας από 61 βρέφη με τις μητέρες τους.

Η ανάλυση στα δυο δείγματα δεν ανέδειξε σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων ως προς την μητρική ευαισθησία. Με βάση θεωρητικές εκτιμήσεις η μητρική ευαισθησία σχετίζεται σημαντικά με την ποιότητα του δεσμού (ασφαλής, ανασφαλής) που είναι ένα πρότυπο συμπεριφοράς που αντανακλά την εμπιστοσύνη, την διαθεσιμότητα και την ανταπόκριση της μητέρας. Η σχέση μεταξύ μητρικής ευαισθησίας και ασφάλειας σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια ενδεχομένως να είναι παρόμοια (π.χ καταλληλότητα, ταχύτητα απόκρισης), ωστόσο μπορεί να υπάρχουν και άλλες πτυχές της μητρικής συμπεριφοράς και φροντίδας που ποικίλουν ανάλογα με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που περιβάλλει το ζεύγος μητέρας- βρέφους. Έτσι, η παρούσα έρευνα μελέτησαν: α) την

ευαίσθητη ανταπόκριση στα σήματα του βρέφους, β) την προσβασιμότητα της μητέρας (να μην αγνοεί το βρέφος) γ) αποδοχή της μητέρας (θετικά συναισθήματα προς το βρέφος) δ) την παρεμβατικότητα της μητέρας, ε) τη δράση-εμπύχωση της μητέρας (ενεργή συμμετοχή της μητέρας στην αλληλεπίδραση με το βρέφος της) στ) δημιουργώντας ένα ενδιαφέρον περιβάλλον (συμπεριφορά που σχετίζεται με την οργάνωση ενός ενδιαφέροντος και κατάλληλου περιβάλλοντος για το βρέφος) ζ) την οικειότητα και την στενότητα (στενή φυσική αλληλεπίδραση) και η) την ανησυχία για την φυσική εμφάνιση του βρέφους (καλή φυσική παρουσία για το βρέφος) (βλ. Παράρτημα σελ. 82). Τα πρώτα τέσσερα πεδία της μητρικής συμπεριφοράς προτείνονται από την Ainsworth (1978), ενώ τα τέσσερα τελευταία πεδία προστέθηκαν από τον Posada και συν. (2002).

Τα αποτελέσματα σχετικά με την ανταπόκριση στα σήματα του βρέφους ήταν παρόμοια και για τα δύο δείγματα, με λίγο υψηλότερη ανταπόκριση στην Κολομβία, το οποίο ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι οι μητέρες μελετήθηκαν στο φυσικό περιβάλλον τους, δηλαδή σε συνθήκες που είναι οικείες για το βρέφος και την μητέρα. Ωστόσο, μελετώντας τα τέσσερα νέα πεδία, δύο από αυτά ήταν κοινά και για τα δυο δείγματα, ενώ ένα ήταν μοναδικό για κάθε δείγμα. Συγκεκριμένα, το στοιχείο δράσης και εμπύχωσης και η δημιουργία ενός ενθαρρυντικού περιβάλλοντος για το βρέφος βρέθηκε και στα δυο δείγματα, ενώ η στενή φυσική αλληλεπίδραση μόνο για το δείγμα του Ντένβερ και η ανησυχία για την φυσική εμφάνιση του βρέφους μόνο για τον δείγμα της Μπογκοτάς (Posada et al. 2002)

Συγκεκριμένα, μελετώντας την δράση και την εμπύχωση της μητέρας στις αλληλεπιδράσεις με το βρέφος και την δημιουργία ενός ενδιαφέροντος περιβάλλοντος το δείγμα της Μπογκοτά εμφάνισε υψηλότερη βαθμολογία, το οποίο ίσως οφείλεται στο ότι οι μητέρες από αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο δίνουν έμφαση στους στόχους κοινωνικοποίησης του βρέφους, σε αντίθεση με τις μητέρες του Ντένβερ όπου δεν βρέθηκε αυτή η συσχέτιση. Συγκεκριμένα, οι Λατινογενείς πληθυσμοί δίνουν έμφαση στην αξία της αλληλεξάρτησης και κοινωνικότητας, περισσότερο από ότι οι μητέρες αμερικανικής καταγωγής που τονίζουν την αξία της ανεξαρτησίας. Σύμφωνα, με αυτές τις πολιτισμικές αξίες οι μητέρες της Μπογκοτά έδειξαν περισσότερο ενεργείς αλληλεπιδράσεις με τα βρέφη τους και σε μικρότερο βαθμό εστίασαν σε παιχνίδια ή άλλα αντικείμενα για να οργανώσουν ένα ενθαρρυντικό περιβάλλον για το βρέφος τους σε αντίθεση με τις μητέρες του Ντένβερ που έδειξαν υψηλότερο βαθμό. (Posada et al. 2002).

Παρόλα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, η στενή φυσική αλληλεπίδραση εντοπίστηκε μόνο στο δείγμα του Ντένβερ και η ανησυχία σχετικά με την φυσική εμφάνιση του βρέφους μόνο στο δείγμα της Μπογκοτά. Όσον αφορά την στενή φυσική αλληλεπίδραση η οποία ήταν υψηλότερη για το δείγμα του Ντένβερ, το αποτέλεσμα ήταν μην αναμενόμενο, καθώς οι μητέρες του Ντένβερ προάγουν την ανεξαρτησία με αποτέλεσμα να αποφεύγουν στην στενή σωματική επαφή με τα βρέφη τους. Παρά το γεγονός ότι αυτές οι πτυχές της μητρικής συμπεριφοράς ήταν εμφανείς κατά την παρατήρηση στα διαφορετικά πλαίσια, δεν βρέθηκαν να είναι σχετικές με τα αποτελέσματα του δεσμού. Συνολικά, τα αποτελέσματα αυτά της έρευνας σχετικά με την παρεμβατικότητα, την ανταπόκριση, την μητρική ανταπόκριση και την αποδοχή έδειξαν να καθορίζουν σημαντικά το είδος του δεσμού σύμφωνα με την θεωρία δεσμού (Posada et al. 2002).

Εν ολίγοις, η μητρική ευαισθησία συσχετίστηκε σε μεγάλο βαθμό με την ασφάλεια που ένιωθαν τα βρέφη και στις δύο χώρες. Ωστόσο, η Κολομβία παρουσίασε λίγο υψηλότερη συσχέτιση καθώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελεί ένα πολιτισμό που προάγει την αλληλεξάρτηση σε αντίθεση με πολιτισμούς των ΗΠΑ που προάγουν την ανεξαρτησία.. Ωστόσο, το δείγμα του Ντένβερ δεν διέφερε από αυτό της Κολομβίας, καθώς η έρευνα έδειξε ότι οι μητέρες από αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο είχαν επίσης δημιουργήσει στενό δεσμό με τα βρέφη τους το οποίο σχετίζεται την μητρική ευαισθησία. Ωστόσο, κάποια ευρήματα του Ντένβερ, όπως στην υψηλή στενή σωματική επαφή, δεν αντανακλούν τα πολιτισμικά πρότυπα του Ντενβερ καθώς έχει περιγραφεί ως ανεξάρτητος και ατομιστικός πολιτισμός, παρομοίως και για την Κολομβία όπου οι μητέρες δεν έδειξαν στενή σωματική επαφή (Posada et al.2002). Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί, ότι η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε ήταν διαφορετική μεταξύ των δύο δειγμάτων. Συγκεκριμένα, το δείγμα του Ντένβερ μελετήθηκε σε εργαστηριακό περιβάλλον, όπου επιδρούν παράγοντες όπως το εμπειρικό και εκπαιδευτικό επίπεδο των μελετητών. Αυτό ίσως δικαιολογεί τα μη αναμενόμενα αποτελέσματα, σε αντίθεση με τις μητέρες της Κολομβίας που μελετηθήκαν στο φυσικό περιβάλλον τους. Οι μητέρες του Ντένβερ ενδεχομένως να δείχνουν υψηλότερη ανησυχία για τα βρέφη τους, καθώς αυτά έρχονται αντιμέτωπα με ένα περιβάλλον που δεν είναι γνώριμο για αυτά και ενδεχομένως να δείχνουν υψηλότερη σωματική επαφή.

- Μεσαία και χαμηλά στρώματα της Κολομβίας

Οι Posada, Carbonell, Alzate και Plata, (2004) μελετώντας την υπόθεση αν μητρική συμπεριφορά διαφέρει σε πολιτισμικά πλαίσια εντός του ίδιου πολιτισμού κατέφυγαν στη

φυσική παρατήρηση και στη θεματική ανάλυση. Συγκεκριμένα, εξέτασαν την υπόθεση ότι η ευαισθησία είναι μια πολιτισμική κατασκευή. Επίσης εξέτασα, την σύνδεση μητρικής ευαισθησίας και συναισθηματικής ασφάλειας του βρέφους, και την σημασία των νατουραλιστικών μελετών σε δυο διαφορετικά ενδοπολιτισμικά πλαίσια. Το δείγμα αποτελούνταν από 30 μητέρες με τα βρέφη τους ηλικίας έξι έως 11 μηνών από την Μπογκοτά της Κολομβίας από μεσαία και χαμηλά στρώματα. Η μητρική ευαισθησία περιγράφηκε με παρατηρήσεις σε νατουραλιστικό πλαίσιο επιτρέποντας στους ερευνητές να περιγράψουν τα σχήματα οργάνωσης της μητρικής συμπεριφοράς με την μέθοδο MQS (Maternal Q-set). Η βρεφική ασφάλεια παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια επισκέψεων των ερευνητών στο σπίτι. Μετά από κάθε επίσκεψη οι παρατηρητές παρείχαν μια ανεξάρτητη περιγραφή της συμπεριφοράς των βρεφών, χρησιμοποιώντας την αξιολόγηση AQS. Η ποιότητα της μητρικής συμπεριφοράς βρέθηκε ότι σχετίζεται σημαντικά με την ταξινόμηση των βρεφών που παρουσιάζουν ασφαλή βάση συμπεριφοράς. Οι περισσότερες από τις πτυχές της μητρικής συμπεριφοράς που βρέθηκαν στην παρούσα μελέτη ταιριάζουν με εκείνες που προσδιορίστηκαν από την Ainsworth ως προς το χαρακτηρισμό της μητρικής ευαισθησίας που έχει άμεση σχέση με την θεωρία δεσμού. Στην μελέτη διαπιστώθηκε ότι η μητρική ευαισθησία δεν είναι ένα κατασκευάσμα που αντανακλά μόνο τις μεσαίες τάξεις από δυτικές χώρες αλλά και τις χαμηλές τάξεις. Κατά συνέπεια, τα συμπεράσματα έδειξαν ότι η μητρική ευαισθησία σε σχέση με την ασφάλεια των βρεφών είναι στατιστικώς σημαντική και για τα δυο δείγματα.

Η Κολομβία όπως προαναφέρθηκε είναι ένα πολιτισμικό πλαίσιο που προάγει τον αλληλοεξαρτώμενο εαυτό, παρόλο που αποτελεί Δυτική κοινωνία. Έτσι, η παρούσα μελέτη έδειξε ότι τα βρέφη είχαν συνδεθεί με τις μητέρες με ασφάλεια και ότι η μητρική ευαισθησία σχετίζεται σημαντικά με την βρεφική ασφάλεια τόσο για τα μεσαία στρώματα όσο και για τα χαμηλά στρώματα. Άρα, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά φαίνεται να έχουν εξέχουσα θέση και για τα χαμηλά στρώματα της Κολομβίας χωρίς να επηρεάζονται από τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες.

5.6 Ερευνητικά δεδομένα για τον δεσμό σε μη δυτικές κοινωνίες

5.6.1 Συνθήκη του Ξένου

5.6.2 Ισραήλ

Στην μελέτη των Sagi., Lamb., & Gardner., (1986), μελετήθηκε ο δεσμός σε βρέφη

ηλικίας 11-14 μηνών που είχαν ανατραφεί σε κιμπούτς χρησιμοποιώντας την πειραματική μέθοδο της Συνθήκης Ξένου. Τα ισραηλινά κιμπούτς είναι μια συλλογική κοινότητα από 400-900 ανθρώπων που βασίζεται παραδοσιακά στην γεωργία. Είναι ένα κοινωνικό-οικονομικό σύστημα που βασίζεται στην αρχή της κοινής ιδιοκτησίας της περιουσίας, της ισότητας και της συνεργασίας. Τα βρέφη που μεγάλωναν σε κιμπούτς λάμβαναν συλλογική ανατροφή από φροντιστές του κιμπούτς (ή θετές μητέρες) και οι αλληλεπιδράσεις με τους γονείς ήταν περιορισμένες καθώς σε ένα κιμπούτς ένα βρέφος περνά τρεις ώρες κάθε μέρα με τους γονείς του (Sagi et al. 1986).

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα βρέφη του κιμπούτς εμφάνισαν σε υψηλό ποσοστό ανασφαλή δεσμό (63%) και συγκεκριμένα ανασφαλή δεσμό τύπου-αμφιθυμίας(50%) (βλ. Παράρτημα σελ.79) και αυτό αποδίδεται στο γεγονός, ότι τα βρέφη δεν συναντούν συχνά άγνωστα πρόσωπα. Άρα, τα υψηλά ποσοστά ανασφαλούς-αμφιθυμικής συμπεριφοράς κατά την διάρκεια της πειραματικής διαδικασίας μπορεί να σχετίζονται με τον αυξημένο φόβο. Επίσης, τα βρέφη δεν παρουσίαζαν άγχος όταν η μητέρα τους τα άφηνε, ούτε επιδίωκαν την εγγύτητα με το άγνωστο πρόσωπο όταν έμεναν χωρίς την μητέρα τους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι σχέσεις μητέρας και βρέφους στα κιμπούτς είναι περιορισμένες. Δηλαδή, τα βρέφη αποχωρίζονται συχνά την μητέρα τους, σε αντίθεση με τα βρέφη που ζούσαν σε μια οικογένεια και γι' αυτό δεν παρουσιάζουν άγχος όταν μένουν μόνα τους (Sagi et al.1986).

Στην περίπτωση των κιμπούτς, τα κλινικά χαρακτηριστικά των μητέρων, φαίνεται να μην έχουν ρόλο στην ποιότητα του δεσμού που αναπτύσσεται, καθώς οι μητέρες δεν έρχονται σε συχνή επαφή με τα βρέφη τους και αν αυτά υφίστανται δεν γνωρίζουμε επακριβώς την επίδρασή τους. Μια επισκόπηση της ιστορικής και πολιτισμικής εξέλιξης των κιμπούτς, φαίνεται να στηρίζει περισσότερο τα αποτελέσματα. Ο συγκεκριμένος μη δυτικός πολιτισμός εμπεριέχει στοιχεία κολεκτιβισμού, αλλά αυτά προωθούνται από τα μέλη του για στόχους που δεν σχετίζονται, ούτε καθορίζουν την ανάπτυξη ασφαλούς δεσμού που αναμένεται. Ιδρύθηκαν σε παλαιστινιακή γη και ενώ υποστηρίζουν τις κοινοτικές αξίες, καταπατούν τα παλαιστινιακά δικαιώματα. Ξεκίνησαν όντας μια κοινωνία- βάση του Ισραήλ, κολεκτιβιστική. Στη σύγχρονη εποχή, ωστόσο, τα μέλη της έχουν αποστασιοποιηθεί από την αρχική κουλτούρα τους και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών στοχεύει στην αύξηση της χρηματική προσέλευσης, για αυτό, οι γονείς εργάζονται το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας. Έτσι, τα βρέφη αναθρέφονται από άλλους, παιδαγωγούς κυρίως, σε κοιτώνες και οι γονείς τα επισκέπτονται χωρίς να εμπλέκονται στη ζωή τους. (Αβιράμα, 2010). Η σύγχρονη κουλτούρα τους παρουσιάζει στοιχεία δυτικής προέλευσης και συνάδει με την ανάπτυξη ανασφαλούς

δεσμού. Ωστόσο, ο ανασφαλής δεσμός τύπου αμφιθυμίας που προέκυψε δεν αντανακλά ακριβώς ποια ήταν η τάση των βρεφών, αφού μελετήθηκαν σε σχέση με τις μητέρες που δεν τα έβλεπαν συχνά και όχι σε σχέση με τους καθημερινούς φροντιστές τους.

5.6.3 Ιαπωνία

Οι ερευνητές Nakagawa, Lamb και Miyake (1987), παρατήρησαν 60 βρέφη μέσης ηλικίας 12 μηνών, 31 αγόρια και 29 κορίτσια ιαπωνικής καταγωγής. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη διαδικασία της Συνθήκης του Ξένου, καθώς και μέσω βιντεοσκοπημένης παρατήρησης (Nakagawa, Lamb & Miyake, 1987). Στην παραπάνω μελέτη η Συνθήκη του Ξένου χρησιμοποιήθηκε για να ανιχνευτούν πιθανές πολιτισμικές διαφορές ως προς το συναισθηματικό δεσμό των βρεφών. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα βρέφη της Ιαπωνίας, εμφάνιζαν περισσότερο ασφαλή δεσμό(75%) από ότι ανασφαλή δεσμό (22%) (βλ. Παράρτημα σελ.79) (Nakagawa, Lamb & Miyake, 1987).

Οι μητέρες Ιαπωνικής καταγωγής προάγουν την πεποίθηση ότι είναι εξαιρετικά αγενές να αποφεύγει κάποιος άλλα πρόσωπα, δηλαδή τα παιδιά μαθαίνουν από μικρή ηλικία να αλληλεπιδρούν με άλλους ανθρώπους, κάτι που ίσως θα μπορούσε να εξηγήσει την απουσία ανασφαλούς δεσμού-τύπου αποφυγής. Τα συγκεκριμένα βρέφη αποχωρίζονται δύσκολα τις μητέρες τους και είναι εξαιρετικά ασυνήθιστο γι' αυτά να μένουν μόνα τους, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά άγχους στη συγκεκριμένη πειραματική συνθήκη (Nakagawa, Lamb & Miyake, 1987· Takahashi, 1990).

Γενικά στην Ιαπωνική κουλτούρα, προωθείται μια αίσθηση αλληλεξάρτησης και υπάρχει και η φυσική επαφή μεταξύ μητέρας-βρέφους. Οι μητέρες ιαπωνικής καταγωγής προάγουν την πεποίθηση της συνεργασίας, της συμμόρφωσης και της ενσυναίσθησης και της αλληλεξάρτησης που μπορεί να βοηθήσει το βρέφος να αναπτύξει μια ασφαλή βάση συμπεριφοράς. (Albert, 2014). Αυτή η αλληλοεξαρτώμενη σχέση ίσως είναι το αίτιο της εξέχουσας θέσης του ασφαλούς δεσμού στην Ιαπωνική κουλτούρα.

5.6.4 Ινδονησία

Ο Zevalkink, Riksen-Walraven και Van Lieshout (1999), μελέτησαν τον δεσμό σε 46 ζεύγη μητέρας-βρέφους και νηπίου. Τα βρέφη είχαν ηλικία 12 μηνών (9 αγόρια και επτά κορίτσια) 18 μηνών (4 αγόρια και πέντε κορίτσια) και τα νήπια είχαν ηλικία 30 μηνών (7 αγόρια και 5 κορίτσια). Η έρευνα διεξήχθη μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης και

εθνογραφικών συνεντεύξεων. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν σε καθημερινές αλληλεπιδράσεις μητέρας-παιδιού που σχετίζονταν με την βρεφική φροντίδα. Η κάθε συνεδρία αποτελούνταν από δυο αξιολογήσεις. Η πρώτη αξιολόγηση η οποία διήρκησε κατά μέσο όρο 15 λεπτά αφορούσε την αλληλεπίδραση μητέρας-βρεφους κατά την διάρκεια μιας δομημένης συνεδρίας παιχνιδιού και η δεύτερη αξιολόγηση αφορούσε την παρατήρηση της μητέρας και παιδιού με την μέθοδο της Συνθήκης του Ξένου. Τα υποκείμενα της έρευνας εμφάνισαν περίπου ίδιο ποσοστό ασφαλούς (52%) και ανασφαλούς δεσμού (55%) περισσότερο ανασφαλή δεσμό (55%) και λιγότερο ασφαλή (52%). Ωστόσο, οι αναλύσεις στο δείγμα της Ινδονησίας έδειξαν ότι τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ανασφαλή αμφιθυμικό δεσμό σε σχέση με τους άλλους τύπους ανασφαλούς δεσμού (βλ. Παράρτημα σελ. 80).

Οι γονείς σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο φαίνεται να παρέχουν φροντίδα και να προάγουν τη δημιουργία δεσμού με τα βρέφη τους σε ένα πειθαρχημένο, αυστηρό περιβάλλον, με απώτερο σκοπό το άτομο να αναδειχθεί ικανό να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των άλλων. Φαίνεται ότι η εξέχουσα θέση, που προκύπτει, του ανασφαλούς δεσμού τύπου αμφιθυμίας, επηρεάζεται από την οργανωμένη και απαιτητική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ φροντιστή- βρέφους. Επίσης, ο ινδονησιακός πολιτισμός είναι σαφώς επηρεασμένος από τη δυτική κουλτούρα, ιδίως σε ό, τι αφορά την έννοια της αίσθησης της αυτονομίας και της συναισθηματικής εξάρτησης. Οι οικονομικές αλλαγές ή και η παγκοσμιοποίηση αποτελούν νέα συνθήκη για τον συγκεκριμένο πολιτισμό, του οποίου τα μέλη θα πρέπει να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα (Hakim, Supriyadi & Yuniarti, 2012). Αυτός ο παράγοντας μπορεί να δικαιολογήσει, από τη μια, την ύπαρξη του ανασφαλούς τύπου δεσμού σε περίπου ίσο ποσοστό με τον τύπο του ανασφαλούς, παρόλο που δεν αναμένεται σε μη δυτικό πολιτισμό. Από την άλλη, μπορεί να συσχετιστεί με τη ψυχική και συναισθηματική κατάσταση της μητέρας, για παράδειγμα, με ενδείξεις άγχους και αποδιοργάνωσης, καθώς απαιτείται από τη μητέρα και τον πατέρα να διαχειριστούν την πολιτισμική αλλαγή διατηρώντας ταυτόχρονα τα χαρακτηριστικά της κουλτούρας τους και να τα διοχετεύσουν στα παιδιά τους.

5.6.5 Αφρική

- Δυτική Αφρική

Ο True, Pisani και Oumar (2001), μελέτησαν τον δεσμό σε μητέρες και βρέφη από το Μαλί της Δυτικής Αφρικής. Οι στόχοι αυτής της μελέτης ήταν να μελετηθεί, αν ο ασφαλής

δεσμός συνδέεται με την ποιότητα επικοινωνίας μητέρας-βρέφους, και αν οι μητέρες με βρέφη ασφαλούς δεσμού ανταποκρίνονται με μεγαλύτερη ευαισθησία σε αντίθεση με τα βρέφη με ανασφαλή δεσμό. Το δείγμα αποτελούνταν από μια αγροτική πόλη (27 βρέφη με τις μητέρες τους) και από δυο αγροτικά χωριά (15 βρέφη με τις μητέρες τους) και τα βρέφη ήταν από 10 έως 12,5 μηνών. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η Συνθήκη του Ξένου και η φυσική παρατήρηση.

Στη συγκεκριμένη έρευνα κανένα βρέφος δεν εμφάνισε ανασφαλή δεσμό τύπου-αποφυγής. Η απουσία του αποφευκτικού δεσμού σχετίζεται με τις πρακτικές φροντίδας, καθώς οι παρατηρήσεις στο Ντογκόν της Αφρικής έδειξαν ότι οι μητέρες είχαν σταθερή εγγύτητα με τα βρέφη τους, θήλαζαν τα βρέφη τους και γενικότερα ανταποκρίνονταν άμεσα στα σήματα και στις ανάγκες τους (True et al. 2001).

Συνολικά, τα βρέφη του Μαλί παρουσίασαν περισσότερο ασφαλή δεσμό (67%) από ότι ανασφαλή (33%) (βλ. Παράρτημα σελ. 80). Συγκεκριμένα, οι μητέρες σπάνια αφήνουν τα βρέφη μόνα τους στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Επίσης, ο θηλασμός είναι πρότυπο κυρίως της μη δυτικής κουλτούρας η οποία προωθεί την πεποίθηση ότι μητέρες είναι αναγκαίο να θηλάζουν τα βρέφη τους μέχρι την ηλικία του ενός έτος το οποίο σχετίζεται με την αλληλοεξαρτώμενη διάσταση του εαυτού που προάγεται στα πολιτισμικά πρότυπα της Αφρικής (Αθανασοπούλου., Καϊτελίδου., Ζυγά., Μαλλιαρού., & Καλοκαιρινού, 2013).

- *Νότια Αφρική*

Ο Tomlinson, Cooper και Murray, (2005) μελέτησαν το δεσμό σε βρέφη της Νότιας Αφρικής. Η τρέχουσα μελέτη διεξήχθη σε δυο διπλανές περιοχές της Καγιελίτσας της Νότιας Αφρικής. Η μία περιοχή χαρακτηρίζεται από υψηλά επίπεδα ανεργίας και φτώχειας, ενώ η άλλη έχει κάπως καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Το δείγμα συνολικά περιλάμβανε 147 μητέρες με τα βρέφη τους ηλικίας 2 και 18 μηνών από την Νότια Αφρική που ζουν σε ακραίες συνθήκες. Η συγκεκριμένη χώρα χαρακτηρίζεται από υψηλά επίπεδα φτώχειας και ανισότητας, χαρακτηριστικά που αναμένεται να επιδρούν στην ανάπτυξη του παιδιού. Επίσης, κάποιες από αυτές τις μητέρες οι οποίες είχαν επιλεγεί στο δείγμα υπέφεραν από επιλόχειο κατάθλιψη.

Συνοπτικά, τα περισσότερα βρέφη παρουσίασαν ασφαλή δεσμό (61,9%) έναντι του ανασφαλούς δεσμού (38%). Ωστόσο το υψηλό επίπεδο του ψυχοκοινωνικού στρες της μητέρας έδειξε να συμβάλει στην υψηλότερη εμφάνιση του ανασφαλούς δεσμού τύπου-

αποδιοργάνωσης (25,8%) (βλ. Παράρτημα σελ.80) εκ μέρους των βρεφών (Tomlinson et al. 2005). Ωστόσο, η επιλόχειος κατάθλιψη δεν καταγράφηκε ως προβλεπτικός παράγοντας στο είδος του δεσμού, σε αντίθεση με τις συνθήκες αντιξοότητας και φτώχειας.

Συγκεκριμένα, τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ασφαλή δεσμό το οποίο ήταν μη αναμενόμενο για την συγκεκριμένη έρευνα δεδομένου ότι αποτελεί ένα πλαίσιο με υψηλά επίπεδα κοινωνικών αντιξοοτήτων. Μια πιθανή εξήγηση για το υψηλό ποσοστό ασφαλούς δεσμού στην Καγιελίτσα είναι ότι αποτελεί έναν πολιτισμό που χαρακτηρίζεται από αλληλοεξαρτώμενα πρότυπα και κοινωνικότητα παρά τα ακραία επίπεδα οικονομικών αντιξοοτήτων. Τα βρέφη και τα μικρά παιδιά θεωρούνται ότι ανήκουν σε κάποιο βαθμό στην κοινότητα και την ευθύνη για την ασφάλεια τους και ευημερία τους είναι συλλογική. Επομένως, παρά τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης, οι μητέρες συνδέονταν με τα βρέφη τους με ασφαλή δεσμό, καθώς ήταν σε θέση να δημιουργήσουν ένα αρκετά καλό περιβάλλον για την υγιή συναισθηματική ανάπτυξη των βρεφών, παρά το χαμηλό οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Μια πρόσφατη μελέτη πραγματοποιήθηκε στη Ζάμπια της Νότιας Αφρικής χρησιμοποιώντας την Συνθήκη του Ξένου για να παρατηρηθούν οι σχέσεις δεσμού μητέρας - βρέφους ηλικίας 12 και 24 μηνών. Το δείγμα αποτελούνταν από 88 οικογένειες με χαμηλό οικογενειακό εισόδημα (Lowe., Coulombe., Moss., Rieger., Aragón., MacLean,... & Handal, 2016).

Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας έδειξαν, ότι με τους τρεις τύπου δεσμού, τα βρέφη παρουσίασαν ασφαλή δεσμό 59% και ανασφαλή 41% , ενώ με τους τέσσερις τύπους ασφαλή δεσμό 46% και ανασφαλή δεσμό 54% (βλ. Παράρτημα σελ. 79). Η κατανομή του δεσμού με τους τρεις τύπους δεσμού έδειξε ότι τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ασφαλή δεσμό το οποίο εξηγείται από το γεγονός στην Αφρική επικρατούν κολεκτιβιστικά πολιτισμικά σχήματα. Ωστόσο, η κατανομή του δεσμού με του τέσσερις τύπους διέφερε από την κατανομή των τριών τύπων δεσμού. Το δείγμα αποτελούνταν από χαμηλό κοινωνικό-οικονομικό υπόβαθρο και υψηλού κινδύνου το οποίο ίσως δικαιολογεί την υψηλή κατανομή των βρεφών στον ανασφαλή δεσμού τύπου-αποδιοργάνωσης. Οι κοινωνικοί και οικονομικοί κίνδυνοι και οι συνθήκες αντιξοότητας, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο της μητέρας αυξάνουν τα επίπεδα άγχους της μητέρας, ώστε να μην ανταποκρίνεται με συνέπεια στις συναισθηματικές αλλά και στις φυσικές ανάγκες του βρέφους γεγονός που ίσως συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη του ανασφαλούς δεσμού.

5.6.6 Κορέα

Οι Jin, Jacobvitz, Hazen και Jung (2012), πραγματοποίησαν μία έρευνα στην Κορέα, με στόχο να αναλυθεί η βρεφική και μητρική συμπεριφορά τόσο κατά την διάρκεια της «Συνθήκης του Ξένου» όσο και στο «ελεύθερο παιχνίδι». Η έρευνα δίνει την δυνατότητα να κατανοηθεί κατά πόσον οι σχέσεις δεσμού μητέρας-βρέφους είναι καθολικές ή ειδικές για κάθε πολιτισμό.

Το δείγμα αποτελούνταν από 87 βρέφη με τις μητέρες τους. Τα βρέφη ήταν από 12 έως 15 μηνών και κατάγονταν από το Taequ, μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Νότιας Κορέας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικασίας της «Συνθήκης του Ξένου» και παρατήρηση της μητρικής και βρεφικής συμπεριφοράς σε δεκάλεπτα επεισόδια, μέσω του «ελεύθερου παιχνιδιού» (Jin et al. 2012).

Το μεγαλύτερο ποσοστό των βρεφών της Κορέας κατατάσσεται στον ασφαλή τύπο δεσμού (72%) και μόνο ένα βρέφος εμφάνισε ανασφαλή δεσμό-τύπου αποφυγής (βλ. Παράρτημα σελ. 80). Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι μητέρες προωθούν τις πεποιθήσεις του συγκεκριμένου πολιτισμού, που σχετίζονται με τον ισχυρό δεσμό μεταξύ μητέρας-βρέφους. Επίσης, δίνουν έμφαση στην ενότητα, την συγγένεια και επικεντρώνονται περισσότερο στην διατήρηση της εγγύτητας για να καλύψουν τις άμεσες ανάγκες του βρέφους από ότι στην προώθηση της ανεξάρτητης εξερεύνησης των βρεφών. Ο σημαντικός παράγοντας που πιθανώς σχετίζεται με την συχνή εμφάνιση του ασφαλούς δεσμού σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο είναι ότι μητέρες θηλάζαν τα βρέφη τους μέχρι την ηλικία των 12 μηνών (Jin et al. 2012).

Επομένως, τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν αναμενόμενα για το συγκεκριμένο μη δυτικό πολιτισμό, καθώς όπως προαναφέρθηκε οι μη δυτική κουλτούρα προάγει την αλληλεξάρτηση το οποίο συνδέεται άμεσα με την εμφάνιση τους ασφαλούς δεσμού. Επιπλέον, ο θηλασμός είναι χαρακτηριστικό των μη δυτικών κοινωνιών όπου προωθούν την πεποίθηση ότι οι μητέρες είναι αναγκαίο να θηλάζουν τα βρέφη μέχρι την ηλικία του ενός έτους. Ο θηλασμός δημιουργεί μια αλληλοεξαρτώμενη σχέση μεταξύ μητέρας-βρέφους και συμβάλει σημαντικά στην ασφαλή σύνδεση των βρεφών με τις μητέρες τους.

5.6.7 Κίνα

Μια πρόσφατη μελέτη πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα από την ενδοχώρα της Νότιας Κίνας με την μέθοδο της Συνθήκης του Ξένου. Το δείγμα αποτελούνταν αποκλειστικά από

ζεύγη μητέρας-βρέφους μέσης ηλικίας 20,8 μηνών. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι συνολικά τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ασφαλή δεσμό (62,2% ασφαλή δεσμό έναντι 37,8% ανασφαλή δεσμό) (βλ. Παράρτημα σελ.79) (Archer., Steele., Lan., Jin., Herreros ., & Steele, 2015).

Αυτό εξηγείται από το ότι η Κίνα χαρακτηρίζεται από αλληλοκεντρικό πολιτισμό των Κινέζων. Στην Κίνα για παράδειγμα, οι μητέρες συνηθίζουν να κοιμούνται με τα βρέφη τους και να κάνουν μαζί μπάνιο και γενικότερα να υπάρχει συχνή φυσική επαφή με αυτά (Markus., Hazel., & Kitayama, 1991). Αυτές οι πρακτικές ανατροφής χαρακτηρίζουν τον αλληλοεξαρτώμενο εαυτό καθώς η Κίνα αποτελεί μια κollectιβιστική κοινωνία και επομένως τα βρέφη είναι αναμενόμενο να παρουσιάσουν περισσότερο ασφαλή δεσμό. Ωστόσο, με τις τέσσερις ταξινομήσεις του δεσμού το ποσοστό του ανασφαλούς δεσμού ήταν κάπως μεγαλύτερο (58% ασφαλής, 42% ανασφαλής) επειδή κάποια από αυτά τα βρέφη κατανεμήθηκαν στον ανασφαλή δεσμό-τύπου αποδιοργάνωσης αλλά η πλειοψηφία των βρεφών δείχνει περισσότερο ασφαλή δεσμό ακόμα και με τους τέσσερις τύπους δεσμού. (βλ. Παράρτημα σελ. 80). Ωστόσο, τα στοιχεία μπορούν να αναπαραχθούν και εκτιμώνται ως περισσότερο έγκυρα για τους τρεις τύπους δεσμού, δεδομένης της απουσίας σαφούς κατηγοριοποίησης των χαρακτηριστικών που αφορούν την αποδιοργανωμένη συμπεριφορά.

5.7 Διαχρονικές μελέτες για τον δεσμό

Μια σημαντική συνεισφορά των ερευνητών στην θεωρία του δεσμού ήταν η διαχρονική μελέτη του ζητήματος. Συγκεκριμένα, ορισμένοι μελετητές εστίασαν το ενδιαφέρον τους στο αν ο δεσμός στην βρεφική και παιδική ηλικία παραμένει σταθερός ή μεταβάλλεται ανάλογα με τις περιστάσεις. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε στις έρευνες των Waters, Merrick, Treboux, Crowell και Albersheim (2000), και Sundin, Wiberg, και Eklof (2002) που πραγματοποιήθηκαν σε δυο δυτικά κοινωνικά πλαίσια, Αμερική και Σουηδία.

Ο Waters και συν.(2000), υπέθεσαν ότι ο ασφαλής δεσμός στην πρώιμη παιδική ηλικία παραμένει σταθερός 20 χρόνια μετά. Έτσι, προχώρησαν σε έρευνα όπου συμμετείχαν 29 ενήλικες αμερικάνικης καταγωγής ηλικίας 20 έως 21 ετών, οι οποίοι είχαν μελετηθεί και στην βρεφική ηλικία (12 μηνών), για να εξετάσουν την σταθερότητα και την αλλαγή στο είδος του δεσμού από την παιδική ηλικία στην ενήλικη ζωή. Η μέθοδος που χρησιμοποίησαν ήταν η Συνέντευξη Δεσμού Ενηλίκων (Adult Attachment Interview-AAI).

Η κατανομή του δεσμού στην πρώτη έρευνα, όπου τα υποκείμενα ήταν 12 μηνών, ήταν 58% (29 βρέφη) με ασφαλή δεσμό, 24% (12 βρέφη) με ανασφαλή-αποφευκτικό δεσμό και 18% (9 βρέφη) με ανασφαλή αμφιθυμικό δεσμό. Τα αποτελέσματα ήταν παρόμοια και στην ενήλικη ζωή (βλ. Παράρτημα σελ.84). Συγκεκριμένα, το 50% (25 ενήλικες) των ενηλίκων εμφάνισαν ασφαλή δεσμό, 32% (16 ενήλικες) ανασφαλή-αποφευκτικό δεσμό και 18% (9 ενήλικες) ανασφαλή-αμφιθυμικό δεσμό (Waters et al. 2000).

Επιπλέον, μια δεύτερη υπόθεση που μελέτησαν οι Waters και συν. (2000) ήταν αν τα αρνητικά γεγονότα (απώλεια γονέα, διαζύγιο, ασθένεια, ψυχιατρική διαταραχή γονέα, σωματική ή σεξουαλική κακοποίηση από ένα μέλος της οικογένειας) αλλάζουν το είδος του δεσμού από την παιδική ηλικία στην πρώιμη ενήλικη ζωή. Για να ελεγχθεί αυτή η υπόθεση, οι ερευνητές πήραν ένα δείγμα για τα αρνητικά γεγονότα της ζωής μέσω συνέντευξης. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι το 40% των βρεφών (8 από τα 18 βρέφη) των οποίων οι μητέρες τους ανέφεραν αρνητικά γεγονότα της ζωής, εμφάνισαν διαφορετικό είδος δεσμού ως ενήλικες. Μόνο το 22% (7 από 32) των βρεφών των οποίων οι μητέρες δεν ανέφεραν κανένα αρνητικό γεγονός ζωής εμφάνισαν διαφορετικό τύπο δεσμού ως ενήλικες.

Τα αρνητικά γεγονότα της ζωής σχετίστηκαν με την αλλαγή του δεσμού μόνο στην περίπτωση των βρεφών με ασφαλή δεσμό και όχι για τα βρέφη με ανασφαλή δεσμό. Το είδος του δεσμού αλλάζει μόνο στην περίπτωση των βρεφών με ασφαλή δεσμό. Ωστόσο, οκτώ συμμετέχοντες, παρόλο που ανέφεραν στρεσογόνα γεγονότα της ζωής διατήρησαν το πρότυπο του δεσμού στην πρώιμη ενήλικη ζωή. Ομοίως, εννέα συμμετέχοντες που δεν ανέφεραν τέτοια γεγονότα δεν άλλαξαν επίσης είδος δεσμού στην ενήλικη ζωή (Waters et al. 2000).

Σε μια παρόμοια μελέτη ο Sundin Wiberg και Eklof (2002), και οι συνεργάτες της είχαν στόχο να εξετάσουν την συνέχεια και την αλλαγή στην ταξινόμηση του δεσμού από την πρώιμη παιδική ηλικία στην ενήλικη ζωή. Η συσχέτιση μεταξύ του δεσμού στην παιδική ηλικία και των στρεσογόνων γεγονότων ζωής, καθώς και το πώς αυτά επιδρούν στο είδος του δεσμού κατά την ενήλικη ζωή, εξετάστηκαν σε ένα δείγμα 34 ενηλίκων μεσαίας τάξης από την Σουηδία. Το ίδιο δείγμα είχε μελετηθεί όταν οι ενήλικες ήταν 3 ετών. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε τότε ήταν η παρατήρηση παιχνιδιού με τις μητέρες.

Στη συνέντευξη οι ενήλικες περιέγραψαν τις σχέσεις με την μητέρα, τον πάτερα, τα αδέρφια, τους φίλους και άλλους σημαντικούς ανθρώπους κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, της εφηβείας και της ενήλικης ζωής. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε σε εμπειρίες της

παιδικής ηλικίας που σχετίζονταν με την απόρριψη, την απώλεια, την κακοποίηση και άλλα στρεσογόνα γεγονότα. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να περιγράψουν την τρέχουσα εικόνα του εαυτού τους και των άλλων σημαντικών ατόμων στη ζωή τους, τα συναισθήματα τους και την επιρροή των βιωμάτων της παιδικής τους ηλικίας στην ενήλικη ζωή. Τα στοιχεία που προέκυψαν από τη συνέντευξη χρησιμοποιήθηκαν για να εκτιμηθεί το είδος και η ποιότητα του δεσμού που οι συμμετέχοντες είχαν αναπτύξει και τον τρόπο συσχέτισης με την τωρινή ζωή τους. Συγκεκριμένα, τα άτομα που παρουσίασαν θετική εικόνα για τους γονείς τους, χαρακτηρίστηκαν ως άτομα που είχαν αναπτύξει ασφαλή δεσμό. Αντίθετα, τα άτομα που ανακάλεσαν και ανέφεραν αρνητικές συμπεριφορές από μέρους των γονέων τους άλλων σημαντικών προσώπων, χαρακτηρίστηκαν ως άτομα που είχαν αναπτύξει ανασφαλή δεσμό (Sundin et al. 2002)

Στα 23 χρόνια τους οι ίδιοι συμμετέχοντες μελετήθηκαν εκ νέου μέσω συνέντευξης για να εντοπιστεί το είδος του δεσμού. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η σταθερότητα της ασφαλούς και ανασφαλούς δεσμού ανερχόταν στο 74%. Τα στρεσογόνα γεγονότα ζωής πριν από τα 18 έτη ήταν ισχυρός προβλεπτικός παράγοντας στην ποιότητα του δεσμού των ενηλίκων. Συμπερασματικά, η μελέτη επιβεβαιώνει την συνάφεια της παιδικής εμπειρίας με την ανάπτυξη των συναισθηματικών δεσμών στη μετέπειτα ζωή (Sundin et al. 2002).

Και στους τέσσερις τύπους δεσμού σε κάθε ηλικία, 16 από τους 34 συμμετέχοντες (47%) διατήρησαν την ίδια ποιότητα δεσμού στην πάροδο του χρόνου (βλ. Παράρτημα σελ. 84). Από τους συμμετέχοντες μόνο ένας παρουσίασε ασφαλή δεσμό σε ηλικία 2 ετών, και ένα ακόμη άτομο είχε χαρακτηριστεί με ανασφαλή-αποδιοργανωμένο δεσμό. Σε ηλικία 3 ετών, 18 παιδιά (53%) είχαν ασφαλή δεσμό και στα 23 χρόνια 21 άτομα (62%) παρουσίασαν ασφαλή δεσμό. Συνολικά, εννέα άτομα (26%) εμφάνισαν άλλο είδος δεσμού με την πάροδο του χρόνου και από αυτά έξι άτομα άλλαξαν από ανασφαλή σε ασφαλή δεσμό. Τρία άτομα, που είχαν ασφαλή δεσμός σε ηλικία τριών ετών άλλαξαν σε ανασφαλή δεσμό στα 23 τους χρόνια. Η έρευνα αποκάλυψε ότι ο συνολικός αριθμός των στρεσογόνων γεγονότων που είχε βιώσει ένα άτομο πριν από τα 18 του χρόνια κυμαινόταν από μηδέν έως πέντε. Επρόκειτο συνήθως για το θάνατο ενός στενού συγγενή, διαζύγιο, ασθένεια ή τραυματισμό του ατόμου (Sundin et al. 2002).

Γενικά, η μελέτη αυτή έδειξε ότι ο δεσμός στην παιδική ηλικία ήταν άμεσα συνυφασμένος με τις αναπαραστάσεις του δεσμού στην ενήλικη ζωή. Η ασυνέχεια του δεσμού σχετίζονταν σε κάποιο βαθμό με τις εμπειρίες και τα γεγονότα κατά την διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας. Από τα αποτελέσματα προκύπτει ότι το είδος του δεσμού

στην παιδική ηλικία και τα στρεσογόνα γεγονότα ζωής μπορούν να ερμηνεύσουν σε μεγάλο βαθμό τη διακύμανση που εμφανίζει ο δεσμός κατά τη διάρκεια του ενήλικου βίου τους. Παρόλο, που ο ασφαλής παιδικός δεσμός προβλέπει έναν ασφαλή ενήλικο δεσμό και αντίστροφα, η πιθανότητα ένας ενήλικας να έχει ανασφαλή δεσμό στην ηλικία των 23 ετών αυξήθηκε όσο αυξάνονταν τα στρεσογόνα γεγονότα της ζωής πριν την ηλικία των 18 ετών (Sundin et al. 2002).

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω όταν ο ενήλικας έχει σχηματίσει ασφαλή δεσμό στη βρεφική ηλικία, τείνει να διατηρήσει το συγκεκριμένο μοτίβο και στην ενήλικη ζωή. Παρά το γεγονός, ότι η αλλαγή δεσμού (από ασφαλής σε ανασφαλής) σχετίστηκε με τα στρεσογόνα γεγονότα της ζωής αυτό δεν συμβαίνει πάντα και η παρουσία των στρεσογόνων γεγονότων με το είδος του δεσμού δεν μπορεί να γενικευτεί σε όλα τα βρέφη με μη ασφαλή δεσμό καθώς μπορεί να επηρεαστεί και από άλλους παράγοντες (π.χ ιδιοσυγκρασία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η παρούσα εργασία είχε ως στόχο να μελετήσει τις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται σε σχέση με την ποιότητα του δεσμού μεταξύ μητέρας- βρέφους, όπως αυτή αναπτύσσεται σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια. Συγκεκριμένα, η διερεύνηση αφορά την επίδραση πολιτισμικών, αλλά και κοινωνικών, οικονομικών, καθώς και κλινικών παραγόντων, στη διαμόρφωση του τύπου του συναισθηματικού δεσμού που αναπτύσσουν μεταξύ τους οι μητέρες και τα βρέφη τους. Η εργασία αποπειράται να τονίσει τη εξέχουσα σημασία του παράγοντα «πολιτισμός» σε σχέση με τους υπόλοιπους παράγοντες. Η διαπολιτισμική διερεύνηση στηρίχθηκε σε ερευνητικά δεδομένα μελετών που έχουν διεξαχθεί, κυρίως με τη μέθοδο της Συνθήκης του Ξένου, αλλά και με την κλίμακα Q- test, σε δείγματα ποικίλων πολιτισμών και αφορούν το φαινόμενο δεσμού.

Συγκεκριμένα, τα ερωτήματα μας είχαν ως εξής: α) οι διάφοροι τύποι δεσμού (ασφαλής, αποφευκτικός, αμφιθυμικός, αποδιοργανωμένος) μπορούν να εμφανιστούν σε οποιοδήποτε πολιτισμικό πλαίσιο ή είναι πολιτισμικά εξαρτώμενοι; β) πώς διαφοροποιείται ο δεσμός από πολιτισμό σε πολιτισμό; γ) τα οικονομικά, κοινωνικά και κλινικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν το είδος του δεσμού; και σε ποιο βαθμό; και δ), ο δεσμός από την πρώιμη παιδική ηλικία παραμένει σταθερός ή μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου (ενηλικίωση);

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, σύμφωνα με τη θεωρία του δεσμού, η ποιότητα της στενής σχέσης ανάμεσα στις μητέρες και τα βρέφη διαχωρίζεται σε δύο βασικούς τύπους, (τον ασφαλή και τον ανασφαλή). Ορίζουμε ως οικουμενικό το φαινόμενο του δεσμού, όταν αυτός εμφανίζεται ευκρινώς στους δύο βασικούς τύπους του. Επομένως, η εμφάνιση σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο και των δύο τύπων δεσμού, είναι απόδειξη του τι σημαίνει δεσμός, όπως επίσης και αποδεικνύει την καθολικότητα του φαινομένου.

Ακόμη, διερευνούμε αν η αναπτυξιακή διεργασία του δεσμού είναι πολιτισμικά εξαρτώμενη. Οι πολιτισμικές διαφορές ως προς την εξέχουσα θέση του είδους του δεσμού σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, πιστοποιούν ότι ισχύει η θεωρία περί δεσμού. Υποθέτουμε ότι αν σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο, δεν υπάρχει διαφοροποίηση στα ποσοστά κατανομής του δείγματος στον έναν ή τον άλλο τύπο δεσμού, τότε η θεωρία περί δεσμού δεν υφίσταται.

Η διαπολιτισμική μελέτη των ερευνών που περιλήφθηκαν στην παρούσα εργασία, επέδωσε στοιχεία που είναι συνεπή με τι αναμένεται ως προς το πρώτο διερευνητικό ερώτημα Συγκεκριμένα, σε όλες τις μελέτες, το δείγμα κατανεμήθηκε σε διάφορα ποσοστά και στους δύο τύπους δεσμού. Μάλιστα, σε αυτό το σημείο επισημαίνεται ότι ο ανασφαλής τύπος από την επιστημονική κοινότητα έχει διαφοροποιηθεί σε τρεις τύπους πια (αποφευκτικός, αμφιθυμικός, αποδιοργανωμένος) που αντανακλούν με περισσότερη ευκρίνεια τα χαρακτηριστικά του ανασφαλούς τύπου. Δεδομένου ότι παρουσιάστηκαν οι διαφορετικοί τύποι δεσμού σε όλα τα πολιτισμικά πλαίσια που μελετήθηκαν (βλ. Παράρτημα), υποστηρίζεται η καθολικότητα του φαινομένου. Σε κανέναν πολιτισμό δεν προέκυψε να εμφανιστεί μόνο ένα είδος δεσμού, στοιχείο που θα έθετε υπό αμφισβήτηση την καθολικότητα του φαινομένου.

Επίσης, διερευνάται αν η ποιότητα του δεσμού είναι πολιτισμικά εξαρτώμενη. Πράγματι, στην πλειονότητα των ερευνών φάνηκε ότι πολιτισμικοί παράγοντες καθόρισαν τις όποιες διαφοροποιήσεις ως προς το είδος του δεσμού που εμφανίστηκε, τόσο εντός του ίδιου πολιτισμού, όσο και μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων. Ιδιαίτερα στις μη δυτικές κοινωνίες, όπως είναι η Ιαπωνία, το Μαλί Δυτικής Αφρικής, Καγιελίτσα της Νότιας Αφρικής, η Κορέα και η Κίνα που είναι κολεκτιβιστικές και προάγουν τον αλληλοεξαρτώμενο εαυτό, τα πολιτισμικά πρότυπα και οι εδραιωμένες αξίες επιτάσσουν τα άτομα να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους έντονα προς το συλλογικό όφελος και αναμένεται ότι οι πρακτικές που υποστηρίζονται εκεί επηρεάζουν και τις νέες μητέρες, ώστε να εμπλακούν στη ζωή των παιδιών τους. Τα ευρήματα έδειξαν ότι στους μη δυτικούς πολιτισμούς ο δεσμός που έχει εξέχουσα θέση είναι ο ασφαλής. Επίσης, η πολιτισμική μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε μια περιοχή της Ζάμπιας της Νότιας Αφρικής έδειξε ότι με τους τρεις τύπους δεσμού τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ασφαλή δεσμό το οποίο εξηγείται από το ότι ο `πολιτισμός της Αφρικής χαρακτηρίζονται από κολεκτιβιστικά πρότυπα. Ωστόσο, μελετώντας το ίδιο δείγμα με τους τέσσερις τύπους δεσμού τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ανασφαλή δεσμό καθώς κάποια βρέφη κατανεμήθηκαν στον ανασφαλή-δεσμό τύπου αποδιοργάνωσης εύρημα που σχετίστηκε τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά της μητέρας.

Κατ' εξαίρεση, στην περίπτωση του Ισραήλ και της Ινδονησίας ο ασφαλής δεσμός παρουσιάστηκε σε μικρότερο ποσοστό από τον ανασφαλή, αποτέλεσμα το οποίο ερμηνεύτηκε βάση πολιτισμικών παραγόντων, αφού το δείγμα που μελετήθηκε είχε δεχθεί δυτικές επιρροές και τα παραδοσιακά πολιτισμικά πρότυπα είχαν εξελιχθεί διαφορετικά.

Επίσης, στις μη δυτικές κοινωνίες, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των τύπων του ανασφαλούς δεσμού εξαρτήθηκαν παρομοίως από πολιτισμικούς παράγοντες.

Αντίθετα, στους δυτικούς πολιτισμούς αναμένεται ότι ο εξέχων τύπος δεσμού να είναι ο ανασφαλής, δεδομένου ότι τα πολιτισμικά πρότυπα σχετίζονται με την ατομικότητα την ανεξαρτησία και την λιγότερη εμπλοκή. Ωστόσο, σε κάποιους δυτικούς πολιτισμούς όπου προάγεται η πεποίθηση της ανεξαρτησίας φάνηκε ότι τα βρέφη παρουσίασαν ανασφαλή δεσμό ενώ σε κάποιους άλλους δυτικούς πολιτισμούς υπήρξαν αντικρουόμενα αποτελέσματα. Συγκεκριμένα στην Γερμανία, στην Ιταλία και στην Αμερική τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ανασφαλή δεσμό όπως αναμενόταν. Σε αντίθεση, στο Πουέρτο-Ρίκο στη Κολομβία στην Αφρο-Αμερική στην Ολλανδία και Σουρινάμ Ολλανδίας τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ασφαλή δεσμό, παρόλο που κατατάσσονται στο σύνολο των Δυτικών χωρών το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τις πολιτισμικές αξίες και πρότυπα του δυτικών κοινωνιών. Η Κολομβία και γενικότερα οι Λατινογενείς πολιτισμοί χαρακτηρίζονται από κολεκτιβιστικό προσανατολισμό όπως και η Αφρο-Αμερική και το Πουέρτο-Ρίκο. Η Ολλανδία, επίσης, παρόλο χαρακτηρίζεται από ατομικιστικό προσανατολισμό, τα βρέφη παρουσίασαν ασφαλή δεσμό. Στο συγκεκριμένο δυτικό πλαίσιο, οι μητέρες της Ολλανδίας φαίνεται να προωθούν τα παιδιά τους προς την ανεξαρτησία αλλά με διαφορετικό τρόπο και συνδέονται πιο στενά μαζί τους, σε αντίθεση με άλλες δυτικές χώρες όπως Γερμανία και Ιταλία. Επίσης, το Σουρινάμ Ολλανδίας αποτελεί ένα πολιτισμικό πλαίσιο που έχει αναμειχθεί σε μεγάλο ποσοστό με Αφρικανούς και Ινδούς. Ως επακόλουθο, ο Σουριναμικός πολιτισμός αναμειγνύεται με μη δυτικό πληθυσμό που στηρίζουν την αντίληψη της συλλογικότητας και αλληλεξάρτησης το οποίο δικαιολογεί την εμφάνιση του ασφαλούς δεσμού.

Είναι σημαντικό να αναφερθούν τα ευρήματα της μετά-ανάλυσης σε σχέση με το πρώτο ερευνητικό μας ερώτημα. Στη μετανάλυση αξιολογήθηκαν αποτελέσματα ερευνών για τους δυο τύπους δεσμού σε δυτικές και μη δυτικές χώρες (βλ. Παράρτημα σελ.76). Παρατηρήθηκε ότι εξέχουσα θέση σε όλες τις κοινωνίες είχε ο ασφαλής τύπος. Αν ληφθεί υπόψη το αποτέλεσμα της μετανάλυσης, το πρώτο ερευνητικό μας ερώτημα δεν μπορεί να γενικευθεί στο ότι ο πολιτισμός καθορίζει το είδος του δεσμού και μάλιστα σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις οι υψηλές τιμές που απέδωσε ο ασφαλής τύπος είχε τέτοια απόσταση από τον ανασφαλή σε σημείο που να τίθεται υπό αμφισβήτηση και η καθολικότητα του φαινομένου. Όμως, η μετανάλυση χρονολογείται αρκετά παλιά, ενώ αντίθετα η θεωρία για τη σύνδεση δυτικών κοινωνιών ιδιοκεντρικού τύπου εαυτού-ανασφαλής δεσμός, αναπτύχθηκε πρόσφατα.

Είναι πρόπον να μη ληφθεί υπόψη στη διερεύνηση του πρώτου ερωτήματός μας, δεδομένου ότι επιπλέον οι συνθήκες της μετανάλυσης δε μας είναι γνωστές.

Σε πολλές περιπτώσεις χρειάστηκε να γίνει διεξοδική μελέτη, ώστε να επισημανθεί αν η θεωρία ισχύει από τη βάση της. Θα ήταν επισφαλώς να ειπωθεί και να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι οι δυτικές κοινωνίες είναι πάντα ατομικιστικές ή ότι επειδή είναι ατομικιστικές αναγκαστικά σε αυτές θα προάγονται συμπεριφορές αποστασιοποίησης ή αποδιοργάνωσης. Παράγοντες όπως οι μεικτοί πληθυσμοί, η μετανάστευση, οι κοινωνικές συνθήκες και απαιτήσεις από τα άτομα ξεχωριστά, το οικονομικό καθεστώς, τα πρότυπα συμπεριφοράς, διαμόρφωσαν το είδος του πολιτισμού, που ήταν διαφορετικός από αυτό στο οποίο βασίστηκε αρχικά η διερεύνηση μας. Επίσης, έγινε διακριτό σε κάποιες περιπτώσεις (π.χ. Ολλανδία), ότι το πλαίσιο μπορεί να χαρακτηρίζεται ως ατομικιστικό, αλλά οι πρακτικές ανατροφής που χρησιμοποιούνται από τα άτομα, ώστε να επιτύχουν την ανεξαρτησία, να μην είναι κατ' ανάγκη φορτισμένες με αρνητικές συμπεριφορές.

Θα εξυπηρετούσε η αναδιαμόρφωση των ερμηνειών σε σχέση με τις πρώιμες βρεφικές και μητρικές αλληλεπιδράσεις, αλλά και της τυπολογίας του συναισθηματικού δεσμού, κυρίως σε σχέση με τη μητρική ανταπόκριση και τα αποτελέσματά της.

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, η ποιότητα του δεσμού επηρεάζεται από τις κοινωνικές, οικονομικές, αλλά και τα κλινικά χαρακτηριστικά των ατόμων, όπως αυτά υφίστανται εντός κάθε πολιτισμικού πλαισίου. Τα χαρακτηριστικά αυτά περισσότερο λειτουργούν ως βάση ώστε να ερμηνευθούν τα αποτελέσματα και τυχόν διαφοροποιήσεις εντός των πολιτισμικών πλαισίων στο είδος του δεσμού και λιγότερο καθορίζουν το είδος του δεσμού που αναμένεται να αναπτυχθεί.

Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Ισπανίας (Bush-Rossnagel et al. 1994) που αποτελεί δυτικό πολιτισμό, αλλά με χαρακτηριστικά κολεκτιβισμού, αναμενόταν με βάση το μοντέλου, ο ασφαλής τύπος δεσμού να εμφανιστεί σε μεγαλύτερο ποσοστό. Όμως, τα ευρήματα παρουσίασαν το αντίθετο και σχετίστηκαν με τη συνθήκη της μετανάστευσης, το χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, καθώς και με το γεγονός ότι οι μητέρες εκτίθενται σε και υιοθετούν σταδιακά νέα, διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα, δεδομένου ότι το δείγμα προήλθε από Ισπανίδες μητέρες που ζούσαν στη Νέα Υόρκη. Ακόμη, στην περίπτωση του Σαντιάγο της Χιλής των βρεφών Αφροαμερικανικής (Bakermans et al. 2004· Broussand, 1995· Holditch-Davis et al. 2009· Valenzuela, 1997) η επίδραση των κοινωνικό-οικονομικών συνθηκών ήταν σημαντικότερη και διαφοροποίησε τα αναμενόμενα

αποτελέσματα. Εξίσου και στην μελέτη στην Ζάμπια της Νότιας Αφρικής όπου, στην ανάλυση με τους τέσσερις τύπου δεσμού τα βρέφη παρουσίασαν περισσότερο ανασφαλή δεσμό.

Παρομοίως, στο Κονέκτικατ (Carlson et al.2002) τα βρέφη παρουσίασαν κυρίως ασφαλή δεσμό, ενώ αναμενόταν ο ανασφαλής να έχει εξέχουσα θέση βάση του πολιτισμικού μοντέλου (δυτικός πολιτισμός) που ισχύει στη συγκεκριμένη κοινωνία. Η διαφοροποίηση συνίσταται στο ότι οι μητέρες εκεί εργάζονται τόσες ώρες, όσες χρειάζεται για να εναποθέσουν τον υπόλοιπο ελεύθερο τους χρόνο στη σχέση τους με τα παιδιά τους. Η επαγγελματική ζωή και οι αξίες που αφορούν την εργασία σχετίστηκαν με τα αποτελέσματα της ίδια έρευνας στο Πουέρτο Ρίκο (Carlson et al. 2002). Εκεί δίδεται ιδιαίτερη σημασία στο παράγοντα της εργασίας, και οι μητέρες εργάζονται αρκετές ώρες, με τις μητέρες του Κονέκτικατ, στοχεύοντας σε καλύτερο βιοτικό επίπεδο μιας και η χώρα διαχρονικά αντιμετωπίζει ποικίλα κοινωνικό-οικονομικά προβλήματα, όπως η ανεργία, ώστε να μην περισεύει ποιοτικός χρόνος που να επενδυθεί στην εμπλοκή των μητέρων με τα βρέφη τους.

Ακόμη, στην Ινδονησίας, (Zevalkink et al.1999) τα βρέφη εμφάνισαν ανασφαλή τύπο δεσμού σε περίπου ίσο ποσοστό με τον τύπο του ανασφαλούς, παρόλο που δεν αναμένεται σε μη δυτικό πολιτισμό. Οι οικονομικές και οι κοινωνικές αλλαγές (π.χ. παγκοσμιοποίηση) αποτελούν νέα πρόκληση για τον συγκεκριμένο πολιτισμό, του οποίου τα μέλη θα πρέπει να προσαρμοστούν στη νέα συνθήκη (Hakim, Supriyadi & Yuniarti, 2012). Η Ινδονησιακή κοινωνία αφομοίωσε και συμπεριέλαβε δυτικά στοιχεία στην κουλτούρα της και φαίνεται ότι τα σύγχρονα κοινωνικό-οικονομικά δεδομένα που καθορίζουν τις αλλαγές που υπόκεινται τα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα, επηρεάζουν περαιτέρω σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα του των διαπροσωπικών σχέσεων συνολικά και το είδος του δεσμού ειδικότερα.

Περαιτέρω σε άλλες περιπτώσεις ερευνών, παρόλο που τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά δεν συμπεριλήφθηκαν και δε μελετήθηκαν επί τούτου στη σχέση τους με την ποιότητα του δεσμού, η κριτική διερεύνηση φανερώνει ότι αυτά βρίσκονται σε θετική συνάρτηση με το είδος του δεσμού. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Ολλανδίας (Van IJzendoorn, 1990) μελετήθηκε δείγμα Σουριναμικού πληθυσμού που μετανάστευσε στη χώρα με στόχο να βελτιώσει το εκπαιδευτικό επίπεδο και να αντιμετωπίσει τις οικονομικές δυσχέρειες. Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των μητέρων που μετανάστευσε από το Σουρινάμ και το γεγονός ότι αντιλαμβάνονται το μέγλωμα των παιδιών τους ως βάρος, καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα αποτελέσματα και ο δεσμός που επικρατούσε, όταν λήφθηκαν υπόψη και οι τέσσερις τύποι, ήταν ο ανασφαλής-αμφιθυμικός. Τα δεδομένα ανατράπηκαν και για τις

αυτόχθονες Ολλανδέζες μητέρες οι οποίες σε αντίθεση με αυτό που αναμενόταν, παρουσίασαν σε εξέχουσα θέση τον ασφαλή δεσμό, γεγονός που μπορεί να διερευνηθεί περαιτέρω σε σχέση με το βέλτιστο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ζουν οι Ολλανδοί και το οποίο τους παρέχει τη δυνατότητα να συναλλάσσονται διαπροσωπικά με περισσότερη άνεση και ποιότητα.

Ακόμη, στην έρευνα που παρουσιάστηκε για τη μελέτη του τύπου του δεσμού στην Ελλάδα (Vorgia et al. 2003) φάνηκε ότι κοινωνικά, αλλά και κλινικά χαρακτηριστικά των ατόμων, σχετίζονταν με τα αποτελέσματα. Συγκεκριμένα, στο ιδρυματικό πλαίσιο που οι εργαζόμενοι ως φροντιστές των βρεφών ήταν λιγότερο ευαίσθητοι προς αυτά, τα βρέφη παρουσίασαν αντικοινωνική συμπεριφορά, ενώ αντίθετα όταν οι φροντιστές ήταν δεκτικοί και ανταποκρίνονταν θετικά στα βρέφη, αυτά ήταν χαρούμενα. Όσο αυξάνεται η ευαισθησία, θεωρημένη ως κλινικό χαρακτηριστικό, τόσο αυξάνεται και η πιθανότητα ο δεσμός να είναι ασφαλής και το βρέφος να είναι πιο κοινωνικό.

Συνοπτικά, φαίνεται ότι οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο επηρεάζουν το είδος του δεσμού. Οι έρευνες που αναφέρονται στις περιπτώσεις όπου αυτά τα χαρακτηριστικά δεν συσχετίστηκαν με την ποιότητα του δεσμού, είναι λιγότερες. Επομένως, η συγκριτική επισκόπηση επιτρέπει να απαντηθεί θετικά το δεύτερο διερευνητικό ερώτημα. Πάντως, στις έρευνες που διερευνήθηκαν στη παρούσα εργασία ο παράγοντας που αναφέρεται στα κλινικά στοιχεία δεν παρουσιάστηκε σε μεγάλο βαθμό και τα δεδομένα είναι ελλιπή (Tomlison et al. 2005) οπότε θα ήταν παράτολμο να υποστηριχτεί η άποψη η σημαντική επίδρασή των συγκεκριμένων.

Τέλος, όσον αφορά το τρίτο ερώτημα για την σταθερότητα του δεσμού στα μετέπειτα αναπτυξιακά στάδια, βάση των στοιχείων που προέκυψαν από δυο έρευνες (Sundin et al. 2001·Waters et al., 2000), προέκυψε ότι υπάρχει σημαντική συνάφεια ανάμεσα στην ποιότητα του δεσμού της παιδικής ηλικίας με την ποιότητα του δεσμού στη μετέπειτα ενήλικη ζωή. Ως επί το πλείστον, τα άτομα έχουν την τάση να διατηρούν σταθερό το είδος και την ποιότητα του δεσμού στα μετέπειτα αναπτυξιακά στάδια έως και την ενήλικη ζωή. Παρόλο που το ερώτημα έχει θετικά απαντηθεί, είναι άξια λόγου η συζήτηση για τις μικρές διαφοροποιήσεις ως προς την κατανομή των τύπων στην παιδική και ενήλικη ζωή και στις δύο έρευνες.

Στην πρώτη μελέτη, που διερευνήθηκαν οι τρεις τύποι δεσμού (ασφαλής, ανασφαλής τύπου αποφυγής, ανασφαλής τύπου αμφιθυμίας), στα βρέφη ο τύπος του δεσμού που

αναπτύχθηκε περισσότερο ήταν ο ασφαλής σε ποσοστό 58%. Ο ανασφαλής δεσμός τύπου αποφυγής εμφανίστηκε σε ποσοστό 24% και ο ανασφαλής τύπου αμφιθυμίας σε 18%. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην ενήλικη ζωή προέκυψαν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα, στην ενήλικη ζωή το ποσοστό του ασφαλούς δεσμού μειώθηκε κατά οχτώ μονάδες, ενώ το ποσοστό του ανασφαλούς τύπου αποφυγής δεσμού αυξήθηκε κατά οχτώ μονάδες. Ο παράγοντας του στρες, καθόρισε το αποτέλεσμα και αποδείχθηκε ότι οι αρνητικές εμπειρίες πριν την ενηλικίωση υπήρξαν καθοριστικός προβλεπτικός παράγοντας στις περιπτώσεις όπου ο ασφαλής δεσμός εξελίχθηκε σε ανασφαλή-αποφευκτικό (Waters et al. 2002). Στη δεύτερη έρευνα, που μελετήθηκαν οι τέσσερις τύποι, κατά την ενήλικη ζωή, ο ασφαλής τύπος αυξήθηκε, όπως και ο αποφευκτικός, και μειώθηκε το ποσοστό των δύο άλλων ανασφαλών τύπων. Σε αυτή τη περίπτωση, επίσης, τα αρνητικά στρεσογόνα γεγονότα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ποιότητα του δεσμού στην ενήλικη ζωή και προέκυψε ότι όσο μεγαλώνει η εμπειρία αρνητικών γεγονότων, τόσο αυξάνεται και η πιθανότητα ο δεσμός στην ενήλικη ζωή να είναι ανασφαλής (Sundin et al. 2002).

Φαίνεται να υφίσταται μια γενικότερη αδυναμία στη διαχείριση των στρεσογόνων παραγόντων, που εκκινεί από τις πρακτικές που εφαρμόζει η μητέρα προς το βρέφος και τις συμπεριφορές που υιοθετεί σε σχέση με τη διαχείριση του στρες και επηρεάζει την ικανότητα προσαρμογής του παιδιού σε ανάλογα θέματα, αλλά και αργότερα του ενήλικα. Για αυτό θα ήταν θεμιτό να διερευνηθεί περαιτέρω ο συγκεκριμένος παράγοντας και να αναπτυχθούν συνθήκες με στόχο την χρήση πιο λειτουργικών μεθόδων σε στρεσογόνες καταστάσεις.

Μεθοδολογικοί περιορισμοί και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Η επισκόπηση των αναφερόμενων ερευνών στην παρούσα εργασία επέτρεψε σε μεγάλο βαθμό να απαντηθούν τα ερευνητικά μας ερωτήματα, θετικά ή αρνητικά. Ωστόσο, η διαπολιτισμική ερευνητική μελέτη ενέχει από μόνη της κινδύνους ως προς τη γενίκευση συμπερασμάτων δεδομένου ότι στηρίζεται σε ποικίλα στοιχεία διαφορετικών πολιτισμών. Συγκεκριμένα, τίθενται οι παρακάτω περιορισμοί:

Αρχικά, ένας περιορισμός που δυσχεραίνει την ασφαλή έκβαση συμπερασμάτων είναι το ότι το πλήθος των ερευνών στο οποίο στηρίχθηκε η μελέτη μας είναι περιορισμένος σε σχέση με αυτό που απαιτείται σε μια διαπολιτισμική μελέτη. Θα ήταν περισσότερο αξιόπιστα τα ευρήματα, αν αυτά στηρίζονταν σε όσο το δυνατόν περισσότερο πλήθος

ερευνών, δεδομένου ότι υπάρχουν πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους πολιτισμικά πλαίσια ανά τον κόσμο. Ωστόσο, αυτό δεν ήταν ιδιαίτερα εφικτό, καθώς ούτε ως ή άλλως δεν υπάρχει εκτεταμένη ερευνητική δραστηριότητα σε σχέση με το θέμα του δεσμού γενικότερα, πόσο μάλλον σε κάθε ένα διαφορετικό πολιτισμό πλαίσιο.

Επισημαίνεται, ακόμη, ότι η παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση αναφέρεται στην πολιτισμική μελέτη του δεσμού που καλύπτει την βρεφική ηλικία. Ορισμένες έρευνες έχουν διερευνήσει και έχουν δώσει σημαντικά αποτελέσματα για το δεσμό όχι μόνο σε βρέφη, αλλά και σε νήπια. Ωστόσο, θεωρήθηκε περισσότερο ειδικό και έγκυρο να συμπεριλάβουμε στοιχεία που αφορούσαν μόνο τα βρέφη. Πρώτον, γιατί σε περίπτωση που προσθέταμε τα νήπια θα χρειαζόταν σαφής διαχωρισμός, ώστε να μην υπήρχε το ενδεχόμενο να επηρεαστούν τα συμπεράσματά μας λόγω διαφορετικού αναπτυξιακού σταδίου, και δεύτερον, διότι η εργασία μας στοχοθετείται στο βρεφικό στάδιο, οπότε θα ήταν άτοπο να αναλωθούμε σε άλλα στοιχεία. Παρόλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί και δεδομένου ότι είναι ελλειμματική η ερευνητική δραστηριότητα για το δεσμό σε σχέση με πολιτισμικά κριτήρια, ότι κατά την αναζήτηση των ερευνητικών δεδομένων αναδείχθηκε σημαντικός αριθμός πρόσφατων ερευνών που αξιολογούν μεν το συγκεκριμένο φαινόμενο, όχι δε σε σχέση ακριβώς με αυτό που μελετήσαμε, αλλά σε σχέση με άλλα χαρακτηριστικά τα οποία αν συμπεριλαμβάνονταν δε θα εξυπηρετούσαν το σκοπό της παρούσας εργασίας.

Επίσης, ορισμένες διαπολιτισμικές μελέτες που συμπεριελήφθησαν στη μελέτη μας χρονολογούνται από το 1985. Στην περίοδο από τότε έως τώρα, έχουν συντελεστεί αρκετές και σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που ενδεχομένως να έχουν επηρεάσει και να έχουν διαμορφώσει διαφορετικά τους πολιτισμούς που ερεύνησαν τότε. Αν υπάρχει η περίπτωση μια συγκεκριμένη κοινωνία να έχει δεχτεί τέτοιου είδους αλλαγές, ενδεχομένως να έχουν εξελιχθεί διαφορετικά τα πρότυπα και οι πρακτικές που ακολουθούν τα μέλη της και κατ' επέκταση αυτό να διαμορφώνει διαφορετικά την κατανομή των τύπων του δεσμού στις μητέρες της κοινωνίας αυτής. Θα ήταν περισσότερο έγκυρη η γενίκευση των αποτελεσμάτων μας, αν όλες οι έρευνες ήταν πρόσφατες. Ωστόσο, τέτοια δυνατότητα δεν υπήρξε, καθώς είναι ελλιπής η ερευνητική δραστηριότητα τα τελευταία χρόνια σε κάποιες χώρες σε σχέση με το φαινόμενο του δεσμού.

Ακόμη, η μεθοδολογία και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στις έρευνες που μελετήσαμε, δεν ήταν πάντοτε κοινή. Αν και έγινε προσπάθεια να ομαδοποιηθούν και να ερμηνευθούν τα αποτελέσματα σε αυτά που προκύπτουν από το ερευνητικό εργαλείο της Συνθήκης του Ξένου και σε εκείνα που προκύπτουν από το Q-test, τα δεδομένα που

προέκυψαν, μελετούν το δεσμό, πάνω σε διαφορετικά κριτήρια για τη διερεύνηση του. Θα ήταν περισσότερο ασφαλές, αν χρησιμοποιούσαμε ερευνητικά δεδομένα προερχόμενα από την ίδια μεθοδολογία.

Επιπλέον, σε ορισμένες έρευνες δεν μελετήθηκε αποκλειστικά το φαινόμενο του δεσμού, αλλά και άλλα σχετιζόμενα θέματα, όπως ο τύπος γονεικότητας για παράδειγμα. Αυτό περιορίζει τη δυνατότητα γενίκευσης των εκτιμήσεων μας, γιατί ενδεχομένως να υποθάλλεται η αναλυτική διάκριση των χαρακτηριστικών του δεσμού που θα εξυπηρετούσε την έκβαση πιο έγκυρων και σταθερών αποτελεσμάτων.

Τέλος και πιθανόν πιο σημαντικό είναι το θέμα της προσαρμογής των ερευνών στα στοιχεία του πολιτισμού εντός του οποίου διερευνάται την ποιότητα του δεσμού. Η ποιότητα του δεσμού επηρεάζεται σημαντικά από τον πολιτισμικό παράγοντα. Στις έρευνες, τα μεθοδολογικά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν χωρίς προηγουμένως να έχουν σταθμιστεί κατάλληλα, ώστε να ταιριάζουν στα πολιτισμικά πλαίσια που μελετούσαν. Μάλιστα, έχει επισημανθεί από την ερευνητική κοινότητα ότι οι δοκιμασίες για την ποιότητα του δεσμού, ακόμη περισσότερο και η έννοια του δεσμού είναι δυτικής προέλευσης. Στην έρευνα που διεξήχθη για τον ισπανικό πολιτισμό, για παράδειγμα, χρειάστηκε το εργαλείο της έρευνας να μεταφραστεί για τις μητέρες, οι οποίες παρόλα αυτά ήταν αρνητικές και διέκοψαν την ολοκλήρωση της δοκιμασίας. Ενδεχομένως, τα αποτελέσματα να είναι διαστρεβλωμένα, δεδομένου του ότι η κλίμακα δεν ήταν επαρκώς κατάλληλη και προσαρμοσμένη στις αξίες και τα πρότυπα του συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου. Προκειμένου τα αποτελέσματα των ερευνών να είναι περισσότερο έγκυρα, είναι θεμιτό να αναπτυχθούν μέθοδοι και εργαλεία που θα βασίζονται στην κοινώς αποδεκτή θεωρία, αλλά θα είναι προσαρμοσμένες στα δεδομένα των διάφορων κουλτούρων και στα δεδομένα που ισχύουν για το φαινόμενο του δεσμού στην εκάστοτε κουλτούρα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΔΕΣΜΟΥ ΑΝΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

1.1. Η μετά-ανάλυση των Van IJzendoorn & Kroonenberg (1988)

Πινάκας 1

Κατανομή των τύπων δεσμού σύμφωνα με τη μετά-ανάλυση των Van IJzendoorn & Kroonenberg(1988)				
Χώρα	Μελέτες	Ασφαλής δεσμός	Ανασφαλής δεσμός-τύπου αποφυγής	Ανασφαλής δεσμός-τύπου αμφιθυμίας
Νότια Γερμανία	3	57%	35%	8%
Μεγάλη Βρετανία	1	75%	22%	3%
Ολλανδία	4	67%	26%	7%
Σουηδία	1	74%	22%	4%
Ισραήλ	2	64%	7%	29%
Ιαπωνία	2	68%	5%	27%
Κίνα	1	50%	25%	25%
ΗΠΑ	18	65%	21%	14%

1.2. Κατανομή δεσμού σε δυτικές κοινωνίες

1.2.1 Τρεις τύποι δεσμού

Πινάκας 2

<i>Κατανομή με τους τρεις τύπους δεσμού</i>			
Χώρα	Ασφαλής δεσμός	Ανασφαλής δεσμός τύπου-αποφυγής	Ανασφαλής δεσμός τύπου-αμφιθυμίας
<i>Γερμανία (Grossman & Grossman, 1985)</i>	33%	49%	18%
<i>Ολλανδία (Van Ijzendoorn, 1990)</i>	54%	23%	23%
<i>Σουρινάμ Ολλανδίας (Van Ijzendoorn, 1990)</i>	54%	36%	10%
<i>Ισπανία(Bush- Rossnagel et al.1994)</i>	40%	37%	23%
<i>Ιταλία (Simonelli et al. 2014)</i>	48%	37%	15%

1.2.2 Τέσσερις τύποι δεσμού

Πίνακας 3

<i>Κατανομή με τους τέσσερις τύπους δεσμού</i>				
<i>Χώρα</i>	<i>Ασφαλής</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου- αποφυγής</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου- αμφιθυμίας</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου- αποδιοργάνωσης</i>
<i>Αφροαμερικανοί (Broussard, 1995)</i>	11,5%	38,5%	11,5%	38,5%
<i>Ευρώ-Αμερικάνοι (Broussard, 1995)</i>	25%	50%	8%	16%
<i>Σαντιάγο Χιλής (Valenzuela, 1997)</i>	50%	23%	22%	2%
<i>Πονέρτο-Ρίκο (Carlson et al. 2002)</i>	51%	30%	7%	11%
<i>Κονέκτικατ (Carlson et al. 2002)</i>	59%	13%	22%	6%

1.3. Ελλάδα (Vorria et al. 2003)

Πίνακας 4

<i>Κατανομή του δεσμού σε βρέφη ελληνικής καταγωγής</i>		
<i>Ταξινόμηση Συνθήκης Ξένου</i>	<i>Ιδρυματική Φροντίδα</i>	<i>Οικογενειακή Φροντίδα</i>
<i>Ασφαλής (Β)</i>	24,1%	40,6%
<i>Ανασφαλής δεσμός-τύπου αποφυγής (Α)</i>	2,5%	9,4%
<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αμφιθυμίας (Γ)</i>	7,6%	25%
<i>Ανασφαλής δεσμός-τύπου αποδιοργάνωσης (Δ)</i>	65,8%	25%

1.4. Κατανομή του δεσμού σε μη δυτικές κοινωνίες

1.4.1 Τρεις τύποι δεσμού

Πίνακας 5

<i>Κατανομή με τους τρεις τύπους δεσμού</i>			
<i>Χώρα</i>	<i>Ασφαλής</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός-τύπου αποφυγής</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αμφιθυμίας</i>
<i>Ισραήλ (Sagi et al.1986)</i>	37%	13%	50%
<i>Ιαπωνία (Nakagawa et al. 1987)</i>	75%	2%	21%
<i>Κίνα (Archer et al.2015)</i>	62%	15%	13%
<i>Ζάμπια(Mooya et al.2016)</i>	59%	24% %	17%

1.4.2 Τέσσερις τύποι δεσμού

Πίνακας 6

<i>Κατανομή με τους τέσσερις τύπους δεσμού</i>				
<i>Χώρα</i>	<i>Ασφαλής</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αποφυγής</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αμφιθυμίας</i>	<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αποδιοργάνωσης</i>
<i>Ινδονησία (Zevalkink et al. 1999)</i>	52,2%	6,5%	29%	19,6%
<i>Μαλί Δυτικής Αφρικής (True et al. 2001)</i>	67%	0%	8%	25%
<i>Καγιελίτσα Νότιας Αφρικής (Tomlinson et al.2005)</i>	61,9%	4,1%	8,2%	25,8%
<i>Κορέα (Jin et al. 2012)</i>	72%	1%	18%	9%
<i>Κίνα (Archer et al.2015)</i>	58%	13%	16%	13%
<i>Ζάμπια(Mooya et al.2016)</i>	46%	20%	5%	29%

2. ΚΑΠΟΙΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ ΤΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗΣ ATTACHMENT Q –Sort ΚΑΙ MATERNAL BEHAVIOR Q-set

2.1. Η μελέτη των Busch-Rossnagel et al. (1994) σε βρέφη ισπανικής καταγωγής

Πινάκας 7

Στοιχεία AQS που χρησιμοποιήθηκαν για την σύγκριση με τους τύπους δεσμού από την Συνθήκη του Ξένου

AQS στοιχείο	Ομάδα Προσκόλλησης		
	A	B	C
Προσκόλληση και Εξερεύνηση			
Το μωρό παίζει μακριά από εσάς μόνο για μικρό χρονικό διάστημα			
Επιστρέφει σε σας από μόνο του			
Όταν κινείστε το μωρό σας ακολουθεί			
Κλαίει όταν ζητάει να έρθει σε σας			
Συμπεριφέρεται το ίδιο σε άγνωστο μέρος			
Διαφορετική απόκριση στην ανακούφιση			
Σταματά να κλαίει μόλις το κρατήσετε			
Έρχεται σε σας για ανακούφιση			
Απομακρύνεται από πράγματα που το τρομάζουν			
Προτιμά να παρηγορηθεί από εσάς			
Όταν φοβάται δεν μπορεί να παρηγορηθεί			
Εξάρτηση/Ανεξαρτησία			
Ζηλεύει την αγάπη προς στους άλλους			
Αρχίζει να κλαίει όταν μένει μόνο			
Κλαίει για να σας εμποδίσει από το να το εγκαταλείψετε			
Θέλει πολύ τον χρόνο σας			
Κλαίει όταν κινείστε κάπου άλλου			
Παίζει χωρίς βοήθεια ακόμα και όταν την χρειάζεται			
Προσφέρει γρήγορα και ζητάει βοήθεια			
Παίζει μόνο ένα μικρό χρονικό διάστημα χωρίς να είστε μαζί του			

2.2 Η μελέτη των Posada et al. (2002) στην Μπογκοτά και στο Ντενβερ

Πίνακας 8

<i>Στοιχεία Μητρικής Συμπεριφοράς Q-Set</i>	
Στοιχεία	Στοιχεία Δείγματος
Μητρική Ανταπόκριση	«Αγνοώντας ή ανταποκρίνοντας στα σήματα του μωρού» «Ανταποκρίνεται άμεσα στο κλάμα» «Ερμηνεύονται σωστά τα σήματα του βρέφους όπως αποδεικνύεται από την ανταπόκριση του μωρού»
Προσβασιμότητα	«Φαίνεται να είναι ενήμερο για το μωρό ακόμα και όταν δεν είναι στο ίδιο δωμάτιο» «Παρακολουθεί και ανταποκρίνεται στο μωρό και όταν ασχολείται με άλλες δραστηριότητες, όπως μαγείρεμα» «Αφήνει το μωρό στο δωμάτιο χωρίς κανένα μήνυμα ή εξήγηση για το μωρό. π.χ. «θα είμαι πίσω σε ένα λεπτό»
Αποδοχή	«Ενοχλείται από τις απαιτήσεις του μωρού» «Φαίνεται να δυσανασχετούν στο σήματα του μωρού που έχουν να κάνουν με την αγωνία ή προσφορές για αποδοχή» «Είναι ευτυχής πάνω στο μωρό»
Παρέμβαση	«Συχνά παρεμβαίνουν στο μωρό για να επιτευχθεί η κατάλληλη συμπεριφορά» «Πειράζουν το μωρό πέρα από το σημείο όπου το μωρό φαίνεται να το απολαμβάνει» «Βίαιες και παρεμβατικές αλληλεπιδράσεις με το μωρό»
Δράση- Εμπύχωση	«Επιδιώκει πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπιδράσεις» «Εμπυχώνει τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις με το μωρό» «Σπάνια μιλάει στο μωρό άμεσα»
Δημιουργώντας ένα ενδιαφέρον περιβάλλον	«Παρέχει κατάλληλα παιχνίδια για την ηλικία» «Δημιουργεί ένα ενδιαφέρον περιβάλλον» «Συχνά φέρνει ένα παιχνίδι ή άλλο αντικείμενο στο μωρό»
Κοντά-Οικεία	«Δείχνει την αγάπη αγγίζοντας» «Επιβραδύνει το ρυθμό στις πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπιδράσεις»
Ανησυχία για την Φυσική Εμφάνιση	«Μερικές φορές θα παρεμβαίνει με την κατάλληλη δραστηριότητα, αν είναι πιθανό να πάρει το μωρό βρώμικο ή λερωμένο» «Ενοχλημένη από το μωρό αν γίνει ακατάστατο κατά τη διάρκεια της σίτισης, αυτές οι ανησυχίες μερικές φορές παρεμβαίνουν στο τάισμα» "Ανησυχούν πολύ αν το μωρό δεν είναι καλά ντυμένο»

2.3 Η μελέτη των Bakermans et al. (2004) ανάμεσα στα βρέφη Αφροαμερικάνικης καταγωγής και λευκών μητέρων

Πίνακας 9

Στοιχεία αξιολόγηση του δεσμού για τα βρέφη Αφροαμερικάνικης καταγωγής και λευκά βρέφη
(παρουσιάζονται τα 9 από τα 14 στοιχεία αξιολόγησης του δεσμού)

AQS στοιχείο

AQS(54)Το βρέφος αναμένει την παρέμβαση της μητέρας

AQS(60)Το βρέφος φοβάται λιγότερο όταν η μητέρα λέει ότι είναι εντάξει

AQS(36)Το βρέφος χρησιμοποιεί την μητέρα ως βάση για να εξερευνήσει

AQS(14)Βρίσκει ένα καινούργιο παιχνίδι και το φέρνει/το δείχνει στην μητέρα του

AQS(71)Φοβισμένο/αναστατωμένο-σταματά να κλαίει όταν το παίρνει η μητέρα

AQS(28)Απολαμβάνει την αγκαλιά της μητέρας του

AQS(26)Κλαίει όταν η μητέρα το αφήνει με την μπέϊμπι-σίτερ

AQS(59)Ζητά σπάνια την μητέρα του για βοήθεια

AQS(70)Χαιρετά αυθόρμητα την μητέρα του

---

3. ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΔΕΣΜΟΥ

3.1. Αμερική (Waters et al. 2000)

Πίνακας 11

<i>Κατανομή του δεσμού από την βρεφική στην ενήλικη ζωή στην Αμερική</i>		
	<i>Βρεφική ηλικία</i>	<i>Ενήλικη ζωή</i>
<i>Ασφαλής (B)</i>	58%	50%
<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-Αποφυγής (A)</i>	24%	32%
<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αμφιθυμίας (B)</i>	18%	18%

3.2. Σουηδία (Sundin et al. 2002)

Πινάκας 12

<i>Κατανομή του δεσμού από την βρεφική στην ενήλικη ζωή στην Σουηδία</i>		
	<i>Βρεφική ηλικία</i>	<i>Ενήλικη ζωή</i>
<i>Ασφαλής δεσμός</i>	18	21
<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αποφυγής</i>	2	7
<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αμφιθυμίας</i>	7	3
<i>Ανασφαλής δεσμός τύπου-αποδιοργάνωσης</i>	7	3

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αθανασοπούλου, Μ., Καϊτελίδου, Δ., Ζυγά, Σ., Μαλλιάρου, Μ., & Καλοκαιρινού, Α. (2013). Πολιτισμικές και κοινωνικές διαστάσεις του μητρικού θηλασμού. *Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας, Τόμος 5, Τεύχος 1*, 13-18.
- Αλεξιάδου, Σ. Α. (2012). Ο συναισθηματικός δεσμός βρέφους με το πρόσωπο φροντίδας και οι συνέπειες αυτού στη μετέπειτα εξέλιξη των παιδιών. *Παιδαγωγικός Λογος, 1*, σελ. 131-140.
- Bretherton, I. (1995). *Η καταγωγή της θεωρίας του δεσμού: John Bowlby και Mary Ainsworth*. Στο: Κουγιουμουτζάκης, Γ. (Επιμ. Εκδ.), *Αναπτυξιακή Ψυχολογία*. Παρελθόν, παρόν και μέλλον. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δασκάλου, Β. & Συγκολίτου, Ε. (2007). Η σχέση μεταξύ των γνωστικών και των συναισθηματικών πλευρών της έννοιας του εαυτού και την διαφοροποίηση τους στους τύπους δεσμού προς τους γονείς. *Ψυχολογία, 14(4)*, σελ. 392-409.
- Emde, R. N. (1995). *Το Ατομικό Νόημα και η Αύξουσα Πολυπλοκότητα: Η Συμβολή του Sigmund Freud και του Rene Spitz στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία*, Κουγιουμουτζάκης, Γ.(Επιμ. Εκδ.), *Αναπτυξιακή Ψυχολογία*. Παρελθόν, παρον και μέλλον. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Holmes, J. (2009). *Ο John Bowlby & η Θεωρία του Δεσμού*, μτφ. Αθανασίου, Γ. & Αθανασίου, Θ. Εκδόσεις, Ελληνικά Γράμματα.
- Καρβέλη, Ε. (2013). Ο ρόλος που παίζει η κουλτούρα και ειδικότερα η «Περιοχή Εξέλιξης» στη συναισθηματική μάθηση και την εν γένει συναισθηματική και γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού. *Τα Εκπαιδευτικά, τευχ. 107-108*, σελ. 73-81
- Καφέτσιος, Κ. (2005). *Δεσμός, Συναίσθημα και Διαπροσωπικές Σχέσεις*. Αθήνα: Τυποθήτω.
- Καφέτσιος, Κ. & Λεοντοπούλου, Σ. (2006). Πολιτισμικά Σύνδρομα και Κατασκευή του Εαυτού: Επιδράσεις στο Συναίσθημα και στο Ευ ζην. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Σώμα, εκπαίδευση και βιωματική γνώση: Κοινωνικοπολιτισμικές πρακτικές και διαστάσεις της μη λεκτικής επικοινωνίας και αφήγησης* (σελ. 252-262). Αθήνα: Ατραπός.

- Καφέτσιος, Κ. (2008). *Τύποι Δεσμού και Προβληματικές Συμπεριφορές: Μία προσέγγιση από την θεωρία επεξεργασίας πληροφοριών*. Στο: Η. Κουρκούτας & J-P. Chartier (Επιμ. Εκδ.). Παιδιά και έφηβοι με ψυχοκοινωνικές και μαθησιακές διαταραχές (σελ. 23-36). Τόπος.: Αθήνα.
- Κλάιν Μ. (1997). *Η ψυχανάλυση των παιδιών*. Αθήνα: Εκδόσεις, Πύλη.
- Κλάιν, Μ. (2004). *Οι Απαρχές Της Μεταβίβασης Και Άλλα Κείμενα*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Λαζαράτου, Ε. & Αναγνωστόπουλος, Δ. Κ. (2003). Η κλινική σημασία του άγχους αποχωρισμού και η θεωρία του δεσμού. Άρθρο Σύνταξης. Editorial. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 20 (2).
- Λεονταρή, Α. (2000). Η θεωρία του δεσμού και ο ρόλος της στη μελέτη της ανθρώπινης ανάπτυξης. *Ψυχολογία*, 7, σελ. 63-87, Αθήνα.
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, Ε. (2012). *Ο δεσμός της Αγάπης*. Αθήνα: Πεδίο.
- Σπιρωνίσης, Β., Μπαχαράκη, Σ. & Γεωργιάδης, Μ. (2003). Παρουσίαση και ανασκόπηση της συνέντευξης ενηλίκων για το δεσμό. *Ψυχιατρική* 14 (3), *Ειδικό άρθρο*, σελ. 210-226.
- Freud, A. (1991). *Παιδαγωγική Ψυχανάλυση*, μτφ. Κ. Σακάλη (μετ.), Εκδόσεις, Επίκουρος.
- Freud, S. (2007). *Αναστολή, συμπτώματα, άγχος*, μτφ. Πατσόγιαννης, Β. Εκδόσεις, Πλέθρον.
- Freud, S. (2014). *Τρείς μελέτες για την σεξουαλικότητα*, μτφ. Καρβούνης, Χ. Εκδόσεις, Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Agishterin, P & Brumbaugh, C. (2013). Cultural variation in adult attachment: the impact of ethnicity, collectivism, and country of origin. *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Pshychology*, 7 (4), 384-405.
- Ainsworth, M. D. S. (1969). Object relations, dependency, and attachment: A theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40, 969–1025.
- Ainsworth, M. D. S., & Bell, S. M. (1970). Attachment, exploration, and separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation. *Child Development*, 41, 49-67.
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Ainsworth, M. D. S. (1979). Infant- mother attachment. *American Psychologist*, 34 (10), pp. 932-937.
- Ainsworth, M. D. S. (1985). Patterns of infant-mother attachments: Antecedents and effects on development. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61, 771-791.
- Ainsworth, M. D. S., & Bowlby, J. (1991). An Ethological Approach to Personality Development. *American Psychologist*. 46 (4), 333-341.
- Albert, I., & Trommsdorff, G. (2014). The Role of Culture in Social Development Over the Life Span: An Interpersonal Relations Approach. *Online Readings in Psychology and Culture*, 6(2).
- Aldrige, J., Kligo, L. J., & Jepkemboi, G. (2014). Beyond Psychoanalysis: The Contributions of Anna Freud to Applied Developmental Psychology. *Sop transactions on psychology*, 1(2), 2373-8634.
- Archer, M., Steele, M., Lan, J., Jin, X., Herreros, F., & Steele, H. (2015). Attachment between infants and mothers in China Strange situation procedure findings to date and a new sample. *International Journal of Behavioral Development*.
- Aviezer, O., Van Ijzendoorn, M.H., Sagi, A., & Schuengel, C. (1994). Children of the dream" revisited: 70 years of collective early child care in Israeli kibbutzim." *Psychological Bulletin* 116.1 (1994): 99.
- Bakermans-Kranenburg, M. J., Van IJzendoorn, M. H., & Kroonenberg, P. M. (2004). Differences in attachment security between African-American and white children: Ethnicity or socio-economic status? *Infant Behavior & Development*, 27(3), 417-433.
- Banai, E., Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2005). "Selfobject" Needs in Kohut's Self Psychology: Links With Attachment, Self-Cohesion, Affect Regulation, and Adjustment. *Psychoanalytic Psychology*, 22(2), 224.
- Bowlby, J. (1951). Maternal care and mental health. World Health Organization Monograph (Serial No.2).
- Bowlby, J. (1958). The nature of the child's tie to his mother, *International Journal of Psycho-Analysis*, 39, 350-373.
- Bowlby, J. (1965). *Child Care and the Growth of Love* (2nd ed.). Harmondsworth, England: Pelican Books.

- Bowlby, J. (1969/1982). *Attachment and loss* (Vol. I): Attachment. New York, NY: Basic Book.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss* (Vol. III): Loss Sadness and Depression. New York, NY: Basic Book.
- Bowlby, J. (1988). *A secure-base*. Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. New York, NY: Basic Books Inc.
- Bowlby, J., & Ainsworth, M.D.S. (1991). An Ethological Approach to Personality Development, *American Psychologist*, *46* (4), 333-341.
- Brandell, J., & Ringel, S. (2007). Attachment and dynamic practice. Available at:
- Bretherton, I. (2003). Mary Ainsworth: Insightful observer and courageous theoretician. In G. A Kimble and M. Werthemimer (Eds.), *Portraits of Pioneers in Psychology*, 5. Hillsdale, N. J: Erlbaum.
- Broussand, E. R. (1995). Infant attachment in a sample of adolescent mothers. *Child Psychiatry and Human Development*, *25* (4), 211- 219.
- Brumariu, L. E., & Kerns, K. A. (2008). Mother–child attachment and social anxiety symptoms in middle childhood. *Journal of Applied Developmental Psychology*, *29*(5), 393-402.
- Busch-Rossnagel, N. A., Fracasso, M. P., & Vargas, M. (1994). Reliability and validity of a Q-sort measure of attachment security in Hispanic infants. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, *16*(3), 240-254.
- Carlo, G., Koller, S., Raffaelli, M., & de Guzman, M. R. (2007). Culture-related strengths among Latin American families: A case study of Brazil. *Marriage & Family Review*, *41*(3-4), 335-360.
- Carlson, V. J., & Harwood, R. L. (2003). Attachment, culture, and the care-giving system: The cultural patterning of everyday experiences among Anglo and Puerto Rican mother-infant pairs. *Infant Mental Health Journal*, *24*(1), 53-73. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/imhj.10043/abstract>
- Cassidy, J. (1999). "The Nature of a Child's Ties". In Cassidy J, Shaver PR. *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*. New York: Guilford Press. pp. 3–20. ISBN 1572300876

- Clements, M., & Barnett, D. (2002). Parenting and attachment among toddlers with congenital anomalies: Examining the Strange Situation and attachment Q-sort. *Infant mental health journal*, 23(6), 625-642.
- Coppola, C., Pronzetti, S., Aurelli, T., & Vaughn, B. E. (2015). Patterns of emotion regulation at two years of age: associations with mothers' attachment in a fear eliciting situation. *Attachment & Human Development*, 14(3), 1-17.
- Dykas, M. J., Ziv, Y., & Cassidy, J. (2008). Attachment and peer relations in adolescence. *Attachment & human development*, 10(2), 123-141.
- Elicker, J., Englund, M., & Sroufe, L.A (1992). Predicting peer competence and peer relationships in childhood from early parent-child re-lationships. In R. Parke & G. Ladd (Eds), *Family-Peer Relations: Modes of linkage* (pp. 77-106). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Egeland, B. (2004). Attachment-Based Intervention and Prevention Programs for Young Children. *Encyclopedia on Early Childhood Development*, 1-7.
- Field, T. (1996), Attachment and separation in young children. *Annual Review Psychology* 47, 541–61.
- Giddens, A., 2002. *Κοινωνιολογία*. Μτφρ. και επιμ. Δ.Γ. Τσαούσης. Αθήνα: Gutenberg.
- Grossman, K., Grossman, K. E., Spangler, G., Suess, G., & Unzner, L. (1985). Maternal sensitivity and newborns' orientation responses as related to quality of attachment in northern Germany. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 233-256.
- Grossman, K. E., & Grossman, K. (1991). *Attachment quality as an organizer of emotional and behavioral responses in a longitudinal perspective*. In C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde & P. Marris (Eds.), *Attachment across the life cycle*. London/New York: Tavistock/Routledge, 93-114.
- Hakim, M. A., Supriyadi, & Yuniarti, K. W. (2012). Contents of Indonesian child parents attachment: Indigenous and cultural analysis. *The International Society for Social and Behavioural Development Bulletin*, Special Issue: Parenting in context.
- Harwood, R. L., Miller, J. G., & Lucca Irizarry, N. (1995). *Culture and attachment: Perceptions of the child in context*. New York: Guilford.

- Harkness, S., Super, C. M., & Tijen, N. V. (2000). Individualism and the “Western mind” reconsidered: American and Dutch parents' ethnotheories of the child. *New directions for child and adolescent development*, (87), 23-39.
- Holditch-Davis, D., Miles, M. S., Weaver, M. A., Black, B., Beeber, L., Thoyre, S., & Engelke, S. (2009). Patterns of distress in African American mothers of preterm infants. *Journal of developmental and behavioral pediatrics: JDBP*, 30(3), 193.
- Jin, M. K., Jacobvitz D., Hazen, N., & Jung, S. H. (2012). Maternal sensitivity and infant attachment security in Korea: Cross-cultural validation of the Strange Situation, *Attachment & Human Development*, 14:1, 33-44.
- Keller, H. (2012). Attachment and Culture. *Journal of Cross-Cultural Psychology* XX(X) 1–20. 1 University Osnabrueck, Osnabrueck, Germany.
- Lowe, J. R., Coulombe, P., Moss, N. C., Rieger, R. E., Aragón, C., MacLean, P. C., ... & Handal, A. J. (2016). Maternal touch and infant affect in the Still Face Paradigm: A cross-cultural examination. *Infant Behavior and Development*, 44, 110-120.
- Li-Repac, D. C. (1982). The impact of acculturation on the child-rearing attitudes and practices of Chinese-American families: Consequences for the attachment process (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley).
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The Psychoanalysis Birth of Human Infant: Symbiosis and Individuation*. New York: Basic Books.
- Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In M.T. Greenberg, D. Cicchetti & E.M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years* (pp. 121-160). Chicago: University of Chicago Press.
- Markus, Hazel R., and Shinobu Kitayama (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological review* 98.2 : 224.
- Marshall, Edvin, and Kees Van Der Wolf. "The Perception of Child-Rearing Goals among Surinamese Teachers and Parents." *International Journal About Parents in Education* 7.2 (2013).
- McElwain, N. L., Holland, A. S., Engle, J. M., Wong, M. S., & Emery, H. T. (2015). Child-Mother Attachment Security and Child Characteristics as Joint Contributors to Young

- Children's Coping in a Challenging Situation. *Infant and Child Development*, 24(4), 414-434.
- Mikulincer, M., Shaver, P., & Pereg, D. (2003). Attachment Theory and Affect Regulation: The Dynamics, Development, and Cognitive Consequences of Attachment-Related Strategies. *Motivation and Emotion*, 27(2), 77-102.
- Minde, K., Minde, R., & Vogel, W. (2006). Culturally sensitive assessment of attachment in children aged 18 - 40 months in a South African township. *Infant Mental Health Journal*, 2. 544-558.
- Mooya, Haatembo, Francis Sichimba, and Marian Bakermans-Kranenburg (2016). "Infant–mother and infant–sibling attachment in Zambia." *Attachment & Human Development* 18.6:18-635.
- Nakagawa, M., Lamb, M. E., & Miyake, K. (1987). Psychological experiences of Japanese infants in the Strange Situation. Annual Report: *Research and Clinical Center for Child Development*, Faculty of Education, University of Hokkaido, Sapporo (Japan), 13-24.
- Negrão, M., Pereira, M., Soares, I., & Mesman, J. (2016). Maternal attachment representations in relation to emotional availability and discipline behaviour. *European Journal of Developmental Psychology*, 13(1), 121-137.
- Nie, G. Y., Li, B. J., & Vazsonyi, T. A.(2016). Self-control mediates the associations between parental attachment and prosocial behavior among Chinese adolescents. *Personality and Individual Differences*, 96, 36-39.
- Oyserman, D., Gant, L., & Ager, J. (1995). A socially contextualized model of African American identity: Possible selves and school persistence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(6), 1216.
- Parkes, C. M., Stevenson-Hinde, J., & Marris, P. (Eds.). (2006). *Attachment across the life cycle*. Routledge. London and New York.
- Perry, B. D. (2001). Bonding and attachment in maltreated children. *The Child Trauma Center*, 3, 1-17.
- Posada, G., Gao, Y., Wu, F., Posada, R., Tascon, M., Schoelmerich, A., et al. (1995). Secure-base phenomenon across cultures: Children's behavior, mothers' preferences, and experts' concepts. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, .

60, No. 2/3, 27-48.

- Posada, G., Jacobs, A., Richmond, M. K., Carbonell, O. A., Alzate, G., Bustamante, M. R., et al. (2002). Maternal care-giving and infant security in two cultures. *Child Development* 87(1), 297-311.
- Posada, G., Carbonell, O. A., Alzate, G., & Plata, S. J. (2004). Through Colombian lenses: Ethnographic and conventional analyses of maternal care and their associations with secure base behavior. *Developmental Psychology*, 40(4), 508–518.
- Posada, G. (2013). Piecing together the sensitivity construct: Ethology and cross-cultural research, *Attachment & Human Development*, 15:5, 637-656
- Richman, J. A., & Flaherty, J. A. (1987). Adult psychosocial assets and depressive mood over time: Effects of internalized childhood attachments. *The Journal of nervous and mental disease*, 175(12), 703-712.
- Sagi, A., Lamb, M. E., & Gardner, W. (1986). Relations between Strange Situation behavior and stranger sociability among infants on Israeli kibbutzim. *Infant Behavior and Development*, 9(3), 271-282.
- Sagi, A., Van IJzendoorn, M.H., & Karie-Koren, N. (1991). Primary appraisal of the Strange Situation: A cross-cultural analysis of preseparation episodes. *Developmental Psychology*, 27, 587-596.
- Robson, K. S. (1967). The role of eye-to-eye contact in maternal-infant attachment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 8(1), 13-25.
- Rossanagel, N. B., Fracasso M. P., & Vergas, M. (1994). Reliability and Validity of a Q-Sort Measure of Attachment Security in Hispanic Infants. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 16(3), 240-254.
- Simonelli, A., De Palo, F., Moretti, M., Barratter, M. P., & Porreca, A. (2014). The strange situation procedure: The role of the attachment patterns in the Italian culture. *American Journal of Applied Psychology*, 3(3), 47-56.
- Solomon, J., & George, C.(2008). The measurement of attachment security and related constructs in infancy and early childhood. In J. Cassidy & P. Shaver (eds) *Handbook of Attachment*. New York: Guilford Press, pp/ 383-416.
- Sundin, E., Wiberg., B., & Eklof, H.(2002). Change and stability of attachment from

- childhood to early adulthood. *Umeå Psychology Reports, Vol, 2,1-9.*
- Takahashi, K. (1990). Are the Key Assumptions of the ‘Strange Situation’ Procedure Universal? A View from Japanese Research. *Human Development, 33(1), 23-30.*
- Tarabulsy, G. M., Provost, M. A., Bordeleau, S., Trudel-Fitzgerald, C., Moran, G., Pederson, D. R., ... & Pierce, T. (2009). Validation of a short version of the maternal behavior Q-set applied to a brief video record of mother–infant interaction. *Infant Behavior and Development, 32(1), 132-136*
- Tomlinson, M., Cooper, P., & Murray, L. (2005). The mother-infant relationship and infant attachment in a South African peri-urban settlement. *Child Development. 76(5), 1044-1054.*
- True, M. M., Pisani, L., & Oumar, F. (2001). Infant-mother attachment among the Dogon of Mali. *Child Development, 72(5), 1451-1466.*
- Troutman, B. (2015). Viewing Parent-Child Interactions Through the Lens of Behaviorism. *Intergrating Behaviorism and Attachment Theory in Parent Coaching.* Springer Briefs in Psychology.
- Van IJzendoorn, M. H., & Kroonenberg, P. M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the strange situation. *Child Development, 59, 147-156.*
- Van IJzendoorn, M. H. (1990a). Developments in cross-cultural research on attachment: Some methodological notes. *Human Development, 33(1), 3-9.*
- Van IJzendoorn, M. H. (1990b), Attachment in Surinam-Dutch Families: A Contribution to the Cross-Cultural Study of Attachment. *International journal of behavioral development, 13(3), 333-344.*
- Van IJzendoorn, M. H., & Kroonenberg, P. M. (1990c). Cross-Cultural Consistency of Coding the Strange Situation. *Infant behavior and development 13, 469-485.* Leiden University.
- Van IJzendoorn, M. H., Vereijken, C. M. J. L., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Riksen-Walraven, J. M. (2004). Assessing attachment security with the attachment q-sort: Meta-analytic evidence for the validity of the observer AQS. *Child Development, 75(4), 1188-1213.*
- Vaughn, B. E., & Waters, E. (1990). Attachment behavior at home and in the laboratory: Q-

- sort observations and strange situation classifications of one-year-olds. *Child Development*, 61, 1965-1973.
- Vaughn, B. E., Coppola, G., Verissimo, M., Monteiro, L., Santos, A. J., Posada, G., et al. (2007). The quality of maternal secure-base scripts predicts children's secure-base behavior at home in three sociocultural groups. *International Journal of Behavioral Development*, 31(1), 65-76.
- Valiente Fernández, C. (2009). Child care in Spain after 1975: The educational rationale, the Catholic Church, and women in civil society.
- Valenzuela, M. (1997). Maternal sensitivity in a developing society: The context of urban poverty and infant chronic undernutrition. *Developmental Psychology*, Vol 33(5), 845-855.
- Vereijken, C. M. J. L., Hanta, S., & Van Lieshout, C. F. M. (1997). Validity of attachment q-sort descriptions by mothers: The Japanese case. *Japanese Psychological Research*. Vol 39(4), 291-299
- Vorria, P., Papaligoura, Z., Dunn, J., Van IJzendoorn, M. H., Steele, H., Kontopoulou, A., & Sarafidou, Y. (2003). Early experiences and attachment relationships of Greek infants raised in residential group care. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44(8), 1208-1220.
- Waters, E. (1978). The Reliability and Stability of Individual Differences in Infant-Mother Attachment. *Child Development*, 49, 483-494.
- Waters, E., & Deane, K. E. (1985). Defining and assessment individual differences in attachment relationships: Q-methodology and the organization of behavior in infancy and early childhood. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50(1/2), 41-65.
- Waters, E., & Cummings E. M. (2000). A Secure Base from Which to Explore Close Relationships, *Child Development*, 71(1), 164-172.
- Waters, E., Merrick, S., Treboux, D., Crowell., & Albersheim, L. (2000). Attachment security in infancy and early adulthood: a twenty-year longitudinal study. *Child development*, 71, 3, 684-689.
- Winnicott, D.W. (1960). The Theory of the Parent-Infant Relationship. *International Journal of Psycho-analysis* Vol 41, 585-595.

Winnicott, D. W. (1990). *The Maturation Processes and The Facilitating Environment: Studies In The Theory Of Emotional Development*. London: Karnac Books.

Wormann, V., Holodynski, M., Kartnet., & Keller, H. (2012). A cross-cultural comparison of the development of the social smile. A logitudinal study of martenal and infant imitation in 6 - and 12 - week-old infants. *Infant Behavior & Develompent*, 35, 335-347.

Yaman, A., Mesman, J., van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Linting, M. (2010). Parenting in an individualistic culture with a collectivistic cultural background: The case of Turkish immigrant families with toddlers in the Netherlands. *Journal of Child and Family Studies*, 19(5), 617-628.

Zevalkink, J., Riksen-Walraven, J. M., & Van Lieshout, C. F. M. (1999). Attachment in the Indonesian care-giving context. *Social Development*, 8(1), 21-40.

Ηλεκτρονικές πηγές

Αβιράμα, Γ. (2010, Αύγουστος 29). Τα κιμπούτς πεθαίνουν στο Ισραήλ. *Το βήμα*. Αναρτήθηκε από: <http://www.tovima.gr/world/article/?aid=351019>